

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Qasımlı Rövşən Salman oğlu

“Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının formalaşması və makroiqtisadi problemlərdə istifadə qaydaları” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri

Elmi rəhbər:

i.f.d., b/m. V.Z.Rzayeva

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri

i.e.d, prof. İ.A.Kərimov

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL. TƏDİYƏ BALANSININ TƏDQIQININ NƏZƏRİ METODLOJİ ƏSASLARI	
1.1 Tədiyə balansı anlayışı və xüsusiyyətləri.....	5
1.2 Tədiyə balansının makroiqtisadi mahiyyəti, əhəmiyyəti və struktru.....	12
1.3 Makroiqtisadi proseslərin dinamikliyi aspektindən tədiyə balansının tənzimlənməsi mexanizmləri	19
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏDİYƏ BALANSININ TƏNZİMLƏNMƏSİ SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN ANALİZİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1 Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının müasir vəziyyətinin təhlili.....	28
2.2 Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	40
III FƏSİL. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TƏDİYƏ BALANSININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ	
3.1 Tədiyə balansının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi yolları.....	55
3.2 Milli iqtisadiyyatın perspektiv tərəqqisi baxımından tədiyə balansının qaydaya salınması sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri.....	70
Nəticə.....	85
Ədəbiyyat.....	91
Резюме	
Summary	
Referat	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya təsərrüfat sistemi geniş əhatəli bir sistemdir və bütün ölkələr onun iştirakçılarıdır. Bu iştirakın fəallığı və ayrı-ayrı ölkələrin dünya təsərrüfatına inteqrasiya dərəcəsi müxtəlif olsa da, elə bir ölkə yoxdur ki, onu əhatə edən aləmlə bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı iqtisadi əlaqədə olmasın. Xarici tərəfdaşlarla bağlı iqtisadi əlaqələr ölkə iqtisadiyyatını dünya təsərrüfatının tərkib hissəsinə çevirən təsərrüfat əlaqələrini özündə əks etdirir. XX əsrin sonlarında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə baş verən köklü dəyişikliklər, xüsusilə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi obyektiv olaraq milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıqlarını artırmışdır. Nəticədə, xarici iqtisadi fəaliyyət milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas amillərindən birinə çevrilmişdir.

Dünya təsərrüfat sistemində beynəlxalq əmtəə və xidmətlər, həmçinin maliyyə bazarları bir-biri ilə sıx şəkildə qovuşaraq ölkənin milli gəlirlərinin həcminə, məşğulluğun və inflyasiyanın səviyyəsinə, xarici borclara və digər makroiqtisadi göstəricilərə bilavasitə təsir göstərir. Beləliklə, hər bir dövlət öz iqtisadi siyasətini qurarkən makroiqtisadi göstəriciləri digər iqtisadiyyat şəraitdə qarşılıqlı əlaqələr mexanizmini nəzərə almalı, həyata keçirilən siyasəti yalnız öz ölkəsi üçün deyil, digər dövlətləri də nəzərə alaraq qiymətləndirməlidir ki, düşünülməmiş addımlar və neqativ hallar aradan götürülsün. Açıq iqtisadiyyat ilk növbədə ölkənin beynəlxalq əmtəə, xidmət və kapital mübadiləsində iştirakını səciyyələndirən əsas makroiqtisadi göstəricilərin müəyyən olunmasını və ölçülməsini öyrənməli, sonra bu göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən makroiqtisadi model qurulmalı və sonda bu modelin köməyi ilə bu və ya digər ölkələrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əmtəə, xidmət və kapital axınına hansı şəkildə təsir göstərməsi araşdırılmalıdır. Bu məsələlərin təhlilinin və qiymətləndirilməsinin əsası kimi tədiyə balansı çıxış edir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Bazar iqtisadi sistemində tədiyə balansının rolu, əhəmiyyəti, nəzəri və metodoloji məsələləri haqqında dünya iqtisad elminin

klassik və muasir nümayəndələri A.Smit, D.Rikardo, P.Samuelson) R.Solou və digərləri böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmış, dərin elmi fikirlər söyləmişlər.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bir çox iqtisadçı-alimlər öz əsərlərində tədiyə balansının nəzəri-metodoloji və praktiki problemləri ilə əlaqədar məsələlərə geniş yer vermişlər. Belə ki, makroiqtisadi səviyyədə onun bəzi məsələləri rus alimləri L.S.Taraseviç, V.B.Buqlay, N.N.Liventsev, L.N.Krasavina, V.M.Qalperin, Q.N.Qrebennikov, Q.N.Jylenkyu, X.P.Lindert və başqaları, o cümlədən respublika iqtisadçı-alimləri Ş.H.Hacıyev, A.A.Nadirov öyrənmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi tədiyə balansının nəzəri-metodoloji problemlərini kompleks şəkildə araşdırmaqla tədiyə balansının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, bu sahədə əməli və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir, Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuş, məntiqi və elmi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

- tədiyə balansının tənzimlənməsi sisteminin nəzəri-konseptual məsələlərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- müasir dövrdə tədiyə balansının formalaşmasının nəzəri-metodoloji və praktiki prinsiplərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması;
- makroiqtisadi siyasətin formalaşmasında tədiyə balansının yerinin və rolunun aşkara çıxarılması;
- bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində makroiqtisadi siyasətin tədiyə balansı vasitəsi ilə qurulması modelinin dəyərləndirilməsi;

Tədqiqatın predmeti və obyektini. Tədqiqatın predmetini tədiyə balansının formalaşması, tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları və praktiki məsələləri, obyektini isə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı və onun inkişaf məsələləri təşkil edir.

FƏSİL. Tədiyə balansının tədqiqinin nəzəri metodoloji əsasları

1.1 Tədiyə balansı anlayışı və xüsusiyyətləri

Ölkənin beynəlxalq münasibətlərinin geniş kompleksi onun beynəlxalq əməliyyatlarının ənənəvi olaraq tədiyə balansı adlandırılan balans hesabında öz əksini tapır. Tədiyə balansı beynəlxalq əməliyyatların balans hesabı olmaqla daxilolmalar və tədiyələrin fərqi şəklində ölkənin beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin bütün kompleksinin dəyər formasında ifadə olunmasıdır. Tədiyə balansı müəyyən müddət ərzində (ay, rüb, il) bir ölkənin rezidentləri ilə (ev təsərrüfatları, firmalar və dövlət) digər ölkələr arasında həyata keçirilən bütün iqtisadi anlaşmaların yekunlarının sistemləşdirilmiş statistik yazılışdır.

Tədiyə balansının tarixinə nəzər salsaq, ölkələrin xarici iqtisadi əməliyyatlarının yekun nəticələrinin uçota alınmasının tarixdə ilk dəfə XVI əsrin sonlarında Böyük Britaniyada təsadüf etdiyi görülür. Qeyd edək ki, bu hal erkən merkantilizm baxışları ilə əlaqədar olmuşdur. Merkantilistlərin fikirlərinin əsas müddəası, zənginliyin pulla ifadə edilməsi, yəni qızıl, gümüş kimi dəyərli metallarla şərtləndirirdilər və bu da “dövlət nə qədər zəngindir, bir o qədər də pula sahibdir” tezisinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Merkantilizm ideyaları milli iqtisadiyyatı təşviq etməyə, onun xarici rəqabətdən qorunmasına və xarici bazarlarda iqtisadi fəaliyyəti genişləndirməyə yönəlmiş, bununla bərabər dövlətin apardığı ticarət nəticəsində əldə etdiyi mədaxilin (qızıl, gümüş və s.) – tədiyə balansından istifadə etməklə – hesablanması şərtləndirmişdir.

Dünya iqtisad elminin baniləri A.Smit və D.Rikardo tədiyə balansının tərtib olunması probleminin həllinə yeni elementlər gətirmişlər. A.Smitin “mütləq xərclərin üstünlüyü nəzəriyyəsi” və Rikardonun “müqayisəli istehsal xərcləri nəzəriyyəsi” gələcəkdə tədiyə balansının araşdırılmasının əhəmiyyətini daha da artırdı. Belə ki, onların fikrincə kapitalist istehsal üsulunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq kapitalın beynəlxalq hərəkətinin güclənməsi və digər xarici iqtisadi əməliyyatların artması

tədiyə balansının strukturunun mürəkkəbləşməsinə və əhəmiyyətinin artmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, beynəlxalq hesablaşmaların aparılmasında və tədiyə balansının tənzimlənməsində dövlətin rolu da durmadan artırdı.

Beynəlxalq ticarətin inkişafının əsası kimi mütləq xərclərin çıxış etməsi tezisini ilk dəfə elmə A.Smit gətirmişdir. Tezisdə əsas prinsip ondan ibarətdir ki, istənilən ölkə ona lazım olan əmtələri bu əmtələrin daha az xərclərlə istehsal edildiyi ölkələrdən idxal etməli, özünün digər ölkələrə nisbətən ən az xərclərlə istehsal etdiyi malları isə ixrac etməlidir ki, bu da aparılan xarici ticarət əməliyyatlarının effektivliyini təmin edir. A.Smitin bu istiqamətdəki baxışları sonradan tanınmış iqtisadçı D.Rikardo tərəfindən inkişaf etdirildi və yeni nəzəriyyə mütləq deyil, “müqayisəli istehsal xərcləri nəzəriyyəsi” formasında yenidən irəli sürüldü.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, klassik iqtisadçıların tədiyə balansının tənzimlənməsi üçün irəli sürdükləri avtomatik tənzimlənmə mexanizmi vardır. Bu mexanizmin əsasında iki fərziyyə durur: Birinci fərziyyəyə görə tədiyə balansı kəsirli olan ölkənin valyuta təklifi avtomatik olaraq azalır. Tədiyə balansı müsbət saldo olan ölkənin valyutasının təklifi isə artır, yəni hökumətlər tədiyə balansına valyuta təklifinin təsirini əngəlləməməlidirlər. Çünki nəzəriyyənin müddəaları belə müdaxiləni lazım bilmir. Klassiklərə görə iqtisadi siyasətin əsas məqsədi xarici iqtisadi tarazlığı saxlamaqdır. Daxili iqtisadi tarazlıq isə ikincidir. Buna görə də hökumətlərin valyuta siyasətinə müdaxilə etməsinə ehtiyac yoxdur.[18, 125]

Lakin Keynes nəzəriyyəsi bunun əksinə olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Daxili iqtisadi tarazlıq, daha dəqiq ölkə daxilində işsizlik və inflyasiya birinci sırada gəlir. Bu səbəbdən də valyuta siyasəti passiv bir vasitə ola bilməz.

İkincisi isə, valyuta təklifi ilə qiymətlərin birbaşa əlaqəsinin olmasıdır. Klassiklər valyuta təklifindəki dəyişmələrin qiymətlər üzərindəki təsirlərini açıqlayarkən iqtisadiyyatda tam məşğulluğun olduğu fərziyyəsindən çıxış edirlər. Keynes nəzəriyyəsinə görə iqtisadiyyatda tam məşğulluğun mövcud olmadığı halda da tarazlıq ola bilər və ümumi xərclərin dəyişməsinin qiymətlərə və yaxud da milli gəlirə təsiri iqtisadiyyatdakı vəziyyətə bağlıdır.

Tədiyə balansının avtomatik tənzimlənməsi sahəsində digər bir baxış “valyuta məzənnəsi” ilə bağlıdır. Bu sistemin ən ideal prinsipinə görə valyuta bazarına dövlət müdaxiləsinə ehtiyac yoxdur, sistem öz-özünə işləyir. Belə ki, valyutaya olan tələb təklifdən çox olduqda, yəni tədiyə balansı kəsirli olduqda məzənnə yüksəlir və bu yüksəliş müəyyən bir nöqtəyə, yəni tələb və təklif tarazlaşana (kəsir ləğv olunana) qədər davam edir və dayanır. Tələb təklifdən az olduqda isə hadisələr əks istiqamətdə baş verir.

Neoklassik nəzəriyyənin tərəfdarları kapitalın hərəkəti ilə ölkənin tədiyə balansı arasında olan əlaqəni ön plana çəkirdilər. Keyns göstərirdi ki, kapitalın hərəkəti tədiyə balansında tarazlığın pozulması ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə əmtəələrin ixracı onların idxalından artıq olduqda ölkədən ixrac olunur və bu zaman dövlət müdaxiləsi labüddür.

Valyuta məzənnəsi ilə tədiyə balansının avtomatik tənzimlənməsinin əsasında neoklassik nəzəriyyə durur. Uzun müddət fəaliyyət göstərmiş bu mexanizm 1929-1933-cü illərin böyük iqtisadi böhranı nəticəsində qızıl standartları sistemi ilə birlikdə sıradan çıxdı. Bu nəzəriyyənin nəticələrindən belə çıxırdı ki, ölkədə əmtəə və xidmətlərin idxalının və ixracının həcminə olan münasibət tədiyə balansının əsas elementidir. Bu da yerli və xarici rezidentlərin seçimi zamanı hansı mal və xidmətə (yerli və ya xarici mal) üstünlük verməsindən asılıdır. Yerli və xarici əmtəələrin alınmasını hər şeydən əvvəl onlar arasındakı qiymət fərqi müəyyən edəcəkdir (başqa sözlə, valyutaların dəyişmə məzənnələri arasında olan fərq bu əmtəələrin alınmasını müəyyən edəcəkdir).

Tədiyə balansı passiv olan ölkə hökuməti xarici valyutanın məzənnəsini yüksəltməklə, milli valyutanın dəyərini düşürməyə çalışır. Tədiyə balansı aktiv olan ölkə isə milli valyutanın mübadilə dəyərini yüksəltməyə çalışır.

Valyuta məzənnələrinin dəyişdirilməsinin tədiyə balansında təsirinin aydınlaşdırılmasında istifadə olunan metod “elastik yaxınlaşmadır”. Bu metoda görə devalvasiya, yaxud milli valyutanın dəyərdən düşməsi ölkənin ixrac mallarını xarici valyutalarda ucuzlaşdırır və ixracatın həcmi artırır. İdxal mallarını isə milli

valyutada bahalaşdıraraq idxala xoşagəlməz təsir göstərir. Bu da hər iki istiqamətdən tədiyə balansına müsbət təsir edir. Bunun əksi olan milli valyutanın dəyər qazanması (revalvasiya) ixracatı əngəlləyərək, idxalı təmin edir. Bu da ölkənin tədiyə balansına mənfi təsir edir.

Göründüyü kimi elastik yaxınlaşmada devalvasiyanın müsbət təsiri tələb elastikliyinə bağlıdır. Belə ki, ixrac mallarının xarici, idxal mallarının isə daxili tələb elastikliyi nə dərəcədə yüksəkdirsə, devalvasiyanın müsbət təsiri o dərəcədə böyükdür. Buna görə də təklif elastikliyinə (ixrac mallarının daxili təklif elastikliyi və idxal mallarının xarici təklif elastikliyinə) sonsuz olduğu fərziyyəsi altında devalvasiyanın müsbət şərtləri aşağıdakı düsturla ifadə olunur və bu nəzəriyyə 1930-1940-cı illərdə “Marşal-Lemer effekti” adı ilə iqtisadiyyat elminə daxil olmuşdur.

$L_x + L_m > 1$, burada, L_x - ixrac mallarının xarici tələb elastikliyi; L_m – idxal mallarının daxili tələb elastikliyi göstərir.

ABŞ və Böyük Britaniya iqtisadçıları XX əsrin əvvəllərində tədiyə balansının tərtibinin daha mükəmməl metodlarını işləyib hazırladılar. İlk dəfə tədiyə balansını rəsmi olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin 1922-ci ildəki göstəriciləri əsasında 1923-cü ildə ABŞ-da bu ölkənin Ticarət Nazirliyi tərəfindən tərtib olunaraq nəşr edilmişdir. Bu balans vahid metodika əsasında tərtib olunmadığı üçün nəşr rəsmi xarakter daşımamışdır.

İqtisadçı alimlərin əsərlərində tədiyə balansına verilən tərifləri nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olur ki, bütün bu təriflər pragmatik xarakter daşıyır və tədiyə balansını ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət göstəricilərinin statistik təsviri kimi şərh olunur. Rusiya iqtisadçıları Y.B.Buqlay, N.N.Liventsevin fundamental tədqiqatlarında tədiyə balansına aşağıdakı kimi tərif verilir: “Tədiyə balansını müəyyən dövr ərzində ölkə rezidentləri ilə digər ölkə, ölkə qrupları və beynəlxalq təşkilatlar arasında həyata keçirilən iqtisadi əməliyyatlar haqqında statistik məlumatlardan ibarətdir”. [21, 95]

BVF-uun metodik göstərişlərində deyilir ki, tədiyə balansını müəyyən dövr üçün

statistik göstəricilər cədvəli olmaqla aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- ❖ digər ölkələrlə əmtəə, xidmət və gəlirlər- üzrə əməliyyatları;
- ❖ mülkiyyət mübadiləsini və digər ölkələrlə münasibətdə qızıl ehtiyatları, xüsusi borcalma hüququ olan kollektiv valyuta (SDR), maliyyə öhdəlikləri və tələblərindəki dəyişmələri;
- ❖ mühasibat nöqtəyi-nəzərindən qarşılıqlı ödənilməyən əməliyyat və dəyişikliklərin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan birtərəfli köçürmələri.

Bu cür göstərişlərlə əlaqədar olaraq yalnız həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında məlumatların deyil, həmçinin əməliyyatların balanslaşdırılması üçün süni şəkildə tərtib olunmuş göstəricilərin də tədiyə balansına daxil edilməsi tövsiyə olunur.

Bəzən, “ödəmə”, “ödəniş” və ya “valyuta” balansı adlanan bu balans Azərbaycan dilində tədiyə balansı kimi qəbul edilmişdir. Tədiyə balansına verilən tərifləri nəzərdən keçirərkən “kimlər rezidentdir?”, “iqtisadi sazişlər və anlaşmalar dedikdə nə başa düşülür?” məsələləri qarşıya qoyulur. Başqa sözlə tədiyə balansı tərtib edilərkən rezident və saziş anlayışlarının dəqiq müəyyən olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya ölkələri ilə xarici iqtisadi əməliyyatlar ölkənin rezidentləri, yaxud da qeyri-rezidentləri kimi çıxış edən konkret təşkilat, firma və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. İlk baxışdan sadə görünən bu məsələ transmilli korporasiyaların ekspansiyasının geniş vüsət aldığı, kapitalın beynəlmilləşdiyi və işçi qüvvəsi miqrasiyasının qlobal səciyyə kəsb etdiyi müasir şəraitdə mürəkkəb bir problemə çevrilir. Məhz buna görə də həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında məlumatların təhrif olunmasını aradan qaldırmaq məqsədilə rezidentə geniş tərifin verilməsi və onun hər bir əməliyyat üçün düzgün tətbiqi olduqca vacibdir.

Beynəlxalq qaydalara görə ölkə ərazisində bir ildən artıq fəaliyyət göstərən və özünün iqtisadi maraq mərkəzinə malik olan hər bir ev təsərrüfatı və ya hüquqi şəxs (korporasiya, xarici firmaların filialları, qeyri-kommersiya təşkilatları, dövlət idarələri) rezident hesab edilirlər. Fiziki və ya hüquqi şəxs ölkənin iqtisadi ərazisində yerləşərək bir ildən az olmayaraq təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğuldursa və iqtisadi

əməliyyatlar həyata keçirirsə, o bu zaman ölkədə özünün iqtisadi maraq mərkəzinə malikdir. İstənilən şəxsin mülkiyyət üzərində (torpaq, bina; tikili və s.) sahiblik hüququ onun ölkə ərazisində iqtisadi maraq mərkəzinə malik olmasına əsas yaradır. Əgər fiziki şəxs bir ildən artıq ölkə sərhəddindən xaricdədirsə, o, artıq rezident kimi nəzərə alınmır. Turistlər, mövsümi işçilər, beynəlxalq təşkilatların, xarici səfirliklərin işçi heyəti, əcnəbi tələbələr, gəmi və təyyarə ekipajları göndərildikdən ölkənin rezidenti kimi qəbul olunurlar.

Sazişlərin və əməliyyatların 4 tipi fərqləndirilir:

- əmtəə və xidmətlərin alqı- satqısı;
- barter, yəni ölkə ərazisində istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin digər ölkələrin əmtəə və xidmətlərinə pulun iştirakı olmadan birbaşa mübadiləsi;
- qiymətli kağızların satışı, kommersiya borclarının ödənilməsi və s. şəkildə maliyyə aktivlərinin mübadiləsi;
- birtərəfli köçürmələr, yəni, əmtəə və xidmətlərin və ya maliyyə aktivlərinin əvəzi ödənilmədən birtərəfli qaydada verilməsi, yaxud əldə olunması.

Bu cür təsnifat xarici iqtisadi əməliyyatların xeyli hissəsini əhatə etsə də, bir çox sualları cavabsız qoyur. Milli hesabların tərtib olunması metodikasına əsasən əmtəə, xidmət və gəlirlər sahəsində saziş anlayışı real resursların bir tərəfdən digər tərəfə verilməsi kimi başa düşülür. Lakin həm daxili, həm də beynəlxalq ticarətdə ziddiyyətli hallara rast gəlmək mümkündür, məsələn, sazişdə iştirak edən hər iki tərəf eyni hüquqi şəxsi təmsil edir və real maliyyə aktivləri mülkiyyət hüququ dəyişmədən digər tərəfə keçir. Bu cür əməliyyatları TMK-lar geniş miqyasda öz xarici filialları vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Bununla yanaşı, elə hallar da mövcuddur ki, hər hansı bir dəyişiklik saziş olmasa da, bu cür əməliyyat iqtisadi xarakter daşıyır. Məsələn, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq valyuta ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsi ölkənin beynəlxalq öhdəlik və tələblərinin artıb-azalmasına səbəb olur. BVF-nin metodikasına əsasən saziş və ya əməliyyat anlayışlarının geniş mənada şərh olunması tövsiyə olunur. Bu anlayışın tədiyə balansında əks olunacaq istənilən əməliyyata qarşı tətbiq olunması məsləhət görülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasında həyata keçirilən əməliyyatlar tədiyə balansında öz əksini dəyər ifadəsində tapır. Bu zaman hökmən qiymət anlayışından da istifadə olunur. Tədiyə balansında əməliyyatları qeyd etmək üçün dünya təcrübəsində bazar qiymətləri tətbiq olunur. Bazar qiymətləri dedikdə elə qiymətlər başa düşülür ki, alıcı həmin məbləğə öz istehlakı üçün zəruri olan mal və xidmətləri almağa, satıcı isə onları satmağa hazır olur. Konkret sazişlər üçün bazar qiymətləri kimi cari qiymətlər, dünya bazarı qiymətləri və digər istənilən ümumiləşmiş qiymət göstəricilərindən istifadə oluna bilər.

Beynəlxalq qaydalara görə tədiyə balansının tərtibatı zamanı hesab vahidi kimi milli valyutadan istifadə olunur. Lakin bir sıra hallarda, xüsusilə də, ölkə beynəlxalq təşkilatlara hesabat verərkən tədiyə balansının ABŞ dolları ilə ifadəsinə zərurət yaranır. Göstəricilərin ABŞ dollarına çevrilməsi zamanı bir qayda olaraq, tədiyə balansı tərtib olunan andakı bazar məzənnəsi əsas götürülür. Əgər ölkədə xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar üçün bir neçə valyuta məzənnəsindən istifadə olunursa, onda göstəriciləri ABŞ dollarına çevirmək üçün orta məzənnədən istifadə olunur, İstənilən halda tədiyə balansının hər bir komponentini ABŞ dollarına çevirərkən yalnız bir valyuta məzənnəsindən istifadə etmək gərəkdir.

Məşhur alim M.X.Lindert tədiyə balansını kinokameraya bənzədərək qeyd edir ki, “O, nəyin yaxşı, nəyin isə pis getdiyim göstərə bilmir. Ancaq o, hansısa proseslərin getdiyini göstərir və bununla da müstəqil nəticələr çıxarmağa kömək edir. Bu mənada tədiyə balansı nadir sənəddir. O, hər hansı bir ölkənin dünyanın digər ölkələri ilə olan maliyyə axınını real şəkildə əks etdirir və bir çox siyasi məsələlərin həllində belə informasiyalara ehtiyac var”. Tədiyə balansı xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində vəziyyətin ən aydın güzgüsü olduğundan tədiyə balansını bəzən xarici iqtisadi əlaqələrin "barometri" kimi də adlandırırlar. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada və dünya valyuta sistemində mövqeyi bu balansda aydın əks olunur. Məhz bu cəhətinə əsasən də tədiyə balansının aktiv saldoya malik olması ölkə iqtisadiyyatı üçün olduqca önəmlidir. [41, 178]

1.2 Tədiyə balansının makroiqtisadi mahiyyəti, əhəmiyyəti və struktru

Əvvəlki paraqrafda da qeyd olunduğu kimi tədiyə balansının müsbət və ya mənfi saldoya malik olması milli iqtisadiyyatın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Başqa sözlə, ölkənin tədiyə balansının vəziyyəti bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə (milli gəlir, məşğulluğun səviyyəsi, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artım sürəti, inflyasiyanın səviyyəsi, valyuta məzənnəsi, əmək haqqı, gəlirlərin bölüşdürülməsi, rəsmi xarici borclar və s.) sıx bağlıdır. Odur ki, hər hansı bir ölkə özünün ümumi iqtisadi siyasətinin konseptual əsaslarını hazırlayarkən mütləq qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə olduğu ölkələrin və beynəlxalq səviyyədə makroiqtisadi göstəricilərin fəaliyyət mexanizmini izləməli və tədqiq etməlidir. Bu onunla izah olunur ki, bu halda beynəlxalq səviyyədə ola biləcək mənfi nəticələri vaxtında müəyyən etmək və aradan qaldırmaq imkanı yaranır.

Aydındır ki, xarici ticarətin tənzimlənməsi zərurəti dünya bazarında rəqabətin güclənməsi, ölkənin tədiyə balansında artan qeyri-tarazlıq hallarını, bir çox ölkələrin böyük məbləğdə xarici borclarının olması və s. bu kimi problemlərin əsasında durur. Göstərilən amillərin təsiri dövlətin xarici ticarət siyasətində 2 tendensiyanın – liberalizm və proteksionizmin qarşılıqlı fəaliyyətini doğurur. Proteksionizm daxili bazarın xarici rəqiblərdən qorunmasına yönələn dövlət siyasətidir. Deyilənlərə zidd olaraq liberalizm (fritrederçilik) endogen bazarın ekzogen məhsullar, kapital, işçi gücünə açıq olması metodu ilə endogen bazarda çəkişmənin güclənməsinə yönələn iqtisadi siyasətdir. Həm proteksionizm, həm də liberalizm ilk növbədə digər dövlətlərin BƏB-də müşahidə olunan yeniliklərə, beynəlxalq iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrdəki (BİM) hadisələrə reaksiyasını əks etdirir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin ölkə nizamlanmasının nəzəri cəhətdən, metodoloji və təcrübə problemlərinin tədqiqi hər zaman iqtisadiyyat elm sahəsinin üstün mövqedə tutduğu iş olmuşdur. Yer üzünün görkəmli iqtisadçı-alimləri bu məsələlərin çözülməsi ilə əlaqədar öz fikirlərini irəli sürmüş və ayrı-ayrı təklifləri

dəyərləndirməyə cəhd göstərmişlər. İllər boyu inkişaf prosesində həmin fikirlər iki meyldə tərəqqi etmişdir: müstəqil ticarət və himayəçilik.

Müstəqil ticarət tərəfdarları (A.Smit, D.Rikardo, C.S.Mill, J.B.Sey, P. Samuelson, V.Stopler və b.) fikirlərini belə əsaslandırırıdılar ki, əngəl tanımadan yerinə yetirilən xarici iqtisadi işlər “natural seçmə” tərəfindən qarşılıqlı yararlı BƏB-ə dəstək olur, bir çox dünya ölkələrinin gerçək milli məhsulunu potensial olaraq xeyli artırır bütün yer kürəsində həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Proteksionizm cərəyanının nümayəndələri (F.List, A.Hamilton, Ç. Keri, C.M.Keyns və b.) isə öz fikirlərini ənənəvi formalaşmış iqtisadi vəziyyəti dəyişməmək, təzə ərsəyə gətirilən milli sənaye sektorlarını mühafizə etmək, dövlət gəlir cədvəlinin məbləğini çoxaltmaq, dempinqi neytrallaşdırmaq, dövlətin qoruya bilmək bacarığını zəruri dərəcədə saxlamaq və s. məqsədlərlə xarici iqtisadi görülən işlərin ölkə hesabına nizamlanması vacibliyi ilə şətləndirirlər. İnstitusional açıqlıq konsepsiyasına əsasən seçilmiş mpvzuda toxunulmaq yürüdülmən iqtisadi siyasəti daha ciddi üsulda müəyyən edir və buna görə də öz konstruktivliyi ilə digərlərindən seçilir. Mövzuya belə toxunulma şəklinə görə əgər ənənəvi təsərrüfat amilləri ekzogen bazarlara çıxarırlarkən, həmçinin ekzogen ticarət amiləri ənənəvi bazara nüfuz edərkən çox az əngəllərlə qarşılaşarsa, dövlətin iqtisadiyyatı daha açıq sayıla bilər. [14, 75]

Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları ayrı-ayrı ölkələrdə bir çox cəhətdən oxşardır, onlar uzunmüddətli dünya təcrübəsi əsasında işlənilib hazırlanmışdır. Lakin liberal və proteksionist istiqamətin hakim olmasından asılı olaraq onların faydalanma vasitələrində strateji fərqlər vardır.

Fritrederçilik siyasəti məzmununa əsasən bu və yaxud başqa ənənəvi iqtisadi idarə üsulu daxilində monetarizm siyasətinə yaxındır. O, nəzərdə tutur ki, dünya bazan alış-veriş əməliyyatlarının ikitərəfli əlverişliliyinin, həmçinin balanslaşdırılmasmm bərpa edilməsi məsələlərini hər hansı başqa nizamlayıcı tərəfə nəzərən daha məqsədəuyğun şəkildə çözmək qabiliyyətinə malikdir. Dünya bazarı bazar iqtisadiyyatlı ölkələr üçün onların milli təsərrüfatlarının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasına imkan yaradacaq və modern elmi-texniki

müvəffəqiyyətlərdən faydalanılmasını təmin edəcək. Bu halda dövlət tənzimlənməsi əsasən tarif nizamlama üsulları köməyi ilə yerinə yetirilir və dövlətə olan imtiyaz və kapital axınına təkan verir. Həqiqətən də, azad ticarət daxili bazarlarda rəqabəti möhkəmləndirir, şirkətləri dəyişikliklər etməyə və satıcıların tələbatını daha dolğun ödəməyə məcbur edir, istehsalın həcmının artması hesabına vəsaitlərə qənaət etmək imkanı yaradır. Azad ticarət həmçinin təkmilləşdirilmə və yemliklərin icrasına təkan vermək nəticəsində çoxmüddətli iqtisadi artımın yüksəliş templərinə yönələn daha təsirli qüvvələri sərbəstləşdirir. Proteksionizm isə əksinə olaraq bu qüvvələrin fəaliyyətinə maneçilik törədir.

Azad ticarət siyasəti istənilən ölkəyə səmərə verir. Lakin bu əlveriş, dünya ölkələri və yaxud əhali kateqoriyaları üçün bərabər deyildir. İmport edən ölkənin qazandığı yaxşı nəticə istehlakçıların əldə etdikləri səmərənin istehsalçıların itkilərini üstələməsi ilə əlaqədardır. İxrac edən dövlət üçün isə yaxşı nəticə istehsal rəhbərlərinin səmərə qazanmasından təşkil edilmişdir. ancaq nəticədə istehlakçılar itkiyə uğrayır.

Ticarətin liberallaşdırılması halında qısamüddətli dövrdə inkişaf stimullarının azalması ilə bağlı olaraq həm import əvəzləyicisi, həm də xarici ticarətə birbaşa cəzb olunmayan sektorlarda məşğulluğun həddi azala bilər. Hətta məşğulluğun ixrac sahələrində kəskin artımı onun başqa sektorlarda aşağı düşməsinə tarazlaşdırma bilməyəcək. Belə ki, eksport meyilli sektorların şirkətləri başqa sahələrdən sərbəst buraxılan işçiləri təzə investisiyaların cəzb olunmasının yubanması, təzə peşə istiqamətlərinin yavaş tətbiq edilməsi və yaxud əmək vəsaitlərinin həddü mobilliyi səbəblərindən işlə təmin etməkdə çətinliklə rastlaşa bilərlər. Bu baxımdan tədiyə balansının tənzim edilməsi olduqca vacibdir. Ticarət sistemi dövlət tərəfindən qəfildən təşkil edilən tədbirlərlə yox, dəyişməz, fərqli formada izah edilməsi qeyri-mümkün olan, dünya praktiki fəaliyyətində çox istifadə olunan metodlar vasitəsilə nizamlanıqda aydın sayıla bilər. Aydınlıq səviyyəsini ölçü vahidi ilə göstərmək olduqca mürəkkəbdir, lakin yenə də, tarif azadlıqlarını qısıdlayan amillərin var olan alış-veriş məhdudiyətlərinə (kvotalar, pul vəsaiti monitorinqi,

lisensiyalaşdırma və s.) nisbəti alış-veriş prosesinin aydınlıq dərəcəsini təyin etməyə şərait yaradır.

Digər tərəfdən ölkənin mərkəzi bankı valyuta bazarlarında mütəmadi olaraq beynəlxalq valyuta vəsaitlərini alıb-satmaqla makroiqtisadi göstəricilərə təsir edir və tədiyə balansını tənzimləyir. Hal-hazırda hər bir ölkənin rəsmi valyuta ehtiyatlarına qızıl pul sikkələri, naqd xarici valyuta növlərində depozitlər, xarici dövlətlərin qiymətli kağızları, SDR və BVF-nin ehtiyat vəsaitləri daxil edilir. SDR (xüsusi borc öhdəliyi)-beynəlxalq ehtiyat vəsaitidir və 1969-cu ildə BVF tərəfindən beynəlxalq müqavilələr əsasında əlavə likvidlik mənbəyi kimi yaradılmışdır. SDR BVF-nin üzvü olan bütün ölkələrə onların kvotalarına mütənasib şəkildə bölünməklə faiz gətirir. SDR-n dövriyyəyə buraxılması dövrünü 1970- 1972-ci illəri və 1979-1982-ci illəri əhatə edən iki dövrə ayırmaqla ümumi məbləği 21,4 mlrd. SDR dövriyyəyə buraxılıb. SDR-in dəyəri dörd aparıcı valyutanın səbəti ilə müəyyən olunur. Bunlar ABŞ dolları, Avro, Yapon yeni, İngilis funt- sterlinqidir. BVF-in üzvü olan dövlətlərin kvotalarının (üzlük haqqı) bir hissəsi ölkənin ehtiyat valyuta mövqeyi hesab olunur. Bu ölkələrə SDR sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin valyutaları formasında verilir. Qeyd edək ki, müasir dövrdə tədiyə balansını tənzimləmək üçün praktik olaraq qızıldan istifadə edilmir. [39, 145]

Ölkələrdə rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının əsas hissəsini sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin valyutaları təşkil edir. Tədiyə balansının quruluşu. Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin qeydiyyatı tədiyə balansına təsadüfən yox, ikisinin də oxşar olmalarına və iqtisadi effektərinə görə sistemləşdirilir. Bu cür mühüm hesab kateqoriyaları indi qeyd olunacaqlardır: cari proseduralar hesabı, kapital fəaliyyəti hesabı və tədarük fəalları hesabı.

Cari əməliyyatın hesabı. Respublikanın beynəlxalq iqtisadi proseduralarının çox strateji bir kateqoriyası cari prosedurlar hesabına yazılır. Sözügedən hesab həmçinin respublikanın kompleks məhsulunun bir payını əmələ gətirir. Cari proseduralar hesabına nüfuz edən prosedurların bir hissəsi mal alış-verişini təşkil edir. Dünya ölkələrinin əksəriyyəti xarici iqtisadi münasibətlərində mal alış-verişi

strateji mövqe tutur. İxracat krediti alacaq, idxalat isə debet prosedurudur. Məhsul eksportu ilə məhsul importunun əmələ gətirdiyi fərq "ekzogen alış-veriş balansı" adlanır. Bu anlayış tədiyə balansı anlayışı ilə eyni deyildir. Ekzogen alış-veriş balansı, ümumiyyətcə, iqtisadiyyat sahəsindəki çoxmüddətli quruluş yeniliklərinin, yaxud da çəkişmənin bir meyarı olaraq analiz edilir.

Balanslaşdırıcı maddələr - Konseptual nəzərdən qeyri-rezidentlər ilə bütün əməliyyatlar tədiyə balansında əks olunmalıdır. Statistik məlumat kimi tədiyə balansının komponentlərində öz əksini tapmayan əməliyyatların nəticəsi kimi bu maddə yaranır. Praktikada ölkələrin heç birinin tədiyə balansının tərtib edilməsində bu maddənin "0"-a enməsinə yiyələnmək qeyri-mümkündür. Əsasən ölkənin ekzogen iqtisadi münasibətlərinin sürət şəkildə böyüməsi mühitində bəzi prosedurların düzgün qeydiyyatını etmək daha da mürəkkəb olur (məlumatın natamam olması, məlumat bazaları arasında zaman intervalı, dəyərləndirmələrdə uzaqlaşmalar və s.). Bəzi durumlarda bir prosedurun kredit və debet tərəflərini vurğulamaq məqsədilə ayrı-ayrı məlumat bazalarından istifadə olunur. Bu bazaların biri və yaxud bir neçəsi tam olmadıqda kredit və debet tərəfləri qeyri-bərabərlik təşkil edir və son olaraq müəyyən fərq meydana çıxır. Meydana çıxan fərqlərin toplamı axırda balanslaşdırıcı maddələr vəzifəsini daşıyır.

Cari prosedurlar balansında mövqe tutan ikinci kateqoriyalı prosedurlar beynəlxalq servislər sektorundakı alış-veriş hesab edilir. Buna "görünməyən alış-veriş" də demək mümkündür. Misal üçün, ekzogen turizm, beynəlxalq bank və əmniyyət servislərindən qazınan komisyona və marjlar, ekzogen investorların gəlir və faiz gəlirləri (kapital servislərinə cavab olaraq), lizinqin qarşılığı, ekzogen məşvərətçilik servisləri və mühəndislik maaşları kimi məsuliyyətlər bu prosedurlar cərgəsinə aid edilir.

Cari prosedurlar tərəfindən göstərilən bütün debet və kredit əməliyyatlarının həcminə cari prosedurlar balansı deyilir. Debet və kredit hesablarının toplamı bir-birinə qeyri-bərabər olduğu zaman isə, cari prosedurlar balansının saldosu ya neqativ, ya da pozitiv olacaq.

Kapital fəaliyyətləri hesabı. Respublikanın ekzogen dünya ilə yürütdüyü bütün çeşid maliyyə təminatı və bilavasitə qoyulan investisiyaları, tədiyə balansının sərmayə hesabı şöbəsində yazılır. Bu prosedurlar da özləri bir sıra alt şöbələrə bölünürlər. Məsələn üçün, kapital hesabı ilk olaraq uzunmüddətli və qısamüddətli sərmayə adlanan iki alt şöbəyə bölünür. Bilavasitə xarici investiyaları ilə xarici istiqraz kağızları və səhm qiymətli kağızlarının alqı-satqısı uzunmüddətli sərmayə prosedurları aiddir. Əlavə olaraq formal birliklər hesabına xarici dövlətlərdən və yaxud beynəlxalq maliyyə birliklərindən yaradılan projekt və program kreditləri də bu kateqoriyaya aiddir. Sərmayə hesabına göstərilən əməliyyatların ikinci kateqoriyasını qısamüddətli, başqa sözlə zaman intervalı 1 ildən aşağı sərmayə giriş və çıxışları ərsəyə gətirir. Bu sadalananlar xarici ticarətin maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş kreditlərdən başqa beynəlxalq faiz fərqlərindən yararlanmaq və ya spekulyativ üçün qısamüddətli təsisatlar da ola bilər. Sözügedən sərmayə, təyinat və faiz yeniliklərinə qarşı çox dözümsüzdür, rahatlıqla bir ölkədən başqa ölkəyə keçə bilər. Bu səbəblə də onlara əksər vaxt "isti pul" təsisatları adı da verilir. Vurğulamaq olar ki, dövlətdən kapital çıxışı dövlət nöqteyi-nəzərindən debet, kapital girişi isə kredit prosedurudur. Digər vəziyyət isə belədir: sərmayə hesabına təkə ana sərmayə tərəfindən giriş və çıxışlar edilir. Faiz və ya gəlir isə sərmayə tərəfindən yox, bayaq deyildiyi kimi, cari prosedurların servislər şöbəsində qeyd edilir. Kompleks debet və kredit sərmayə prosedurlarının fərqi də sərmayə balansı deyildir. Məhz cari prosedurlar balansı hər hansısa miqdar çatışmırsa, sərmayə balansında bu miqdar da əlavə çıxarsa və yaxud olarsa, tədiyə balansında qeyri-tarazlıq baş vermir. Lakin tarazlıq olmayan durumlarda bir kəsir və yaxud daha çox kəsir ortaya çıxır.

Tədarük aktivləri hesabı. Tədarük aktivləri vacib durumlarda faydalanmaq məqsədi ilə mərkəzi bank hesabına tutulan beynəlxalq ödəmə mexanizmidir. Vurğulamaq olar ki, milli bankların pul vəsaiti bazarına nüfuz etmələri, dövlətin ekzogen iqtisadi və maliyyə əlaqələrindəki vəziyyətin bir göstəricisidir. Respublikanın xaricdən aldığı pul vəsaiti gəlirləri pul vəsaiti xərcləri bütöv formada

qarşılaya bilirsə, pul vəsaiti kurslarında asın bir artım və ya düşmə də müşahidə edilmir. Bu cür durumda milli bankın işə qarışmasına gərək yoxdur Lakin, misal üçün, pul vəsaiti gəlirləri məsrəfləri ödəmək üçün bəs deyilsə, bu zaman pul vəsaiti kursları artım göstərməyə başlayır. Əks halda, pul vəsaiti təklifi pul vəsaitinin ehtiyacından artıq olarsa, pul vəsaiti kursları aşağı düşür.

Əgər milli bank, qismən dünya ölkələrindəki kimi, kurs dəyişməzliyini bərpa edən bir siyasət müşayiət edirsə, bu zaman valyuta bazarına qarışmalıdır. Başqa sözlə desək, valyuta ehtiyacı çox olanda valyuta satış etməli və təklif çox olduqda isə satış mərkəzindən valyutanı satın almalıdır. Aparılan əməliyyatlar kursları hər hansı səviyyədə tutmağa yardım edir. Sözsüz ki, milli bankın vəziyyətə qarışması başqa yöndən də tədarük aktivlərində yeniliyə nədən olmur. Satış sahəsində valyut satış olanda tədarüklər azalır, satış mərkəzindən valyuta alanda isə tədarüklər çoxalır. Tədarüklərdəki köklü yeniliklər isə, dövlətin tədiyə balansında qeyd edilir. Lakin bir nüansı yadda saxlamaq lazımdır ki, mühasibat nöqtəyi nəzərindən tədarüklərdəki azalma kredit, artma da debet proseduru olaraq nəzərə çatdırılır. Tədarük aktivləri hesabı ilə birgə tədiyə balansının mühüm hesab qruplarını gözdən keçirdik. Bu sadalanan məlumatlarda strateji bir durum belədir: tədiyə balansında göstərilən prosedurlardan bir hissəsi müstəqil, bir hissəsi də tarazlaşdırıcı xüsusiyyətə sahibdir. Tədiyə balansında verilən müsbət və yaxud mənfi saldo meydana gətirən əməliyyatlar müstəqil hesab edilən əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlar iqtisadi yaşamın irəlləyişi hesabına əmələ gəlir. [48, 178]

1.3 Makroiqtisadi proseslərin dinamikliyi aspektindən tədiyə balansının tənziplənməsi mexanizmləri

Analitik və praktik məqsədlər baxımından iqtisadiyyatı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan dörd bölməyə ayırmaq olar: real, pul, büdcə və xarici. Dünya praktikası göstərir ki, iqtisadiyyatın məhz bu cür analitik nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi daha məqsədəuyğundur ki, bu da iqtisadiyyatın ayrı-ayrı ünsürlərinin deyil, bütövlükdə onun kompleks təhlilinə imkan yaradır. Bir çox dünya ölkələrində iqtisadiyyatın bu bölmələri statistikada tam əks olunaraq yalnız kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət təhlilinin aparılmasına şərait yaradır. Nəhayət, iqtisadiyyatın bu cür analitik təsviri bir bölmənin göstəricilərinin digər bölmə göstəricilərinə əsasən təqribi qiymətləndirilməsinə zəmin yaradır ki, bu da məhdud statistik bazaya malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bölmədaxili və bölmələrarası iqtisadi sazişlər milli hesablar sistemi çərçivəsində bir tərəfdən əmtəə və xidmətlərin ticarət və istehsalı üzrə sazişlər kimi, digər tərəfdən isə bunlarla əlaqədar olan maliyyə hesablaşmaları formasında qeydə alınır. Hər bir bölmə üzrə sazişlər balansı sıfıra bərabər olmalıdır. Hər bir bölmənin gəlirlər və xərclərinin fərqi onun yığımını təşkil edir. Əgər, hər hansı bir bölmədə xərclər gəlirləri üstələyirsə, nəticədə, yığımlar üzrə yaranan kəsir digər bölmənin hesabına maliyyələşdirilməlidir. Məsələn, dövlət büdcəsinin kəsiri pul bölməsi tərəfindən dövlətə verilən kreditlər hesabına maliyyələşdirilə bilər. Əgər ölkənin daxili bölmələri üzrə (real, büdcə və pul) ümumi xərclər kəmiyyət baxımdan gəlirlərdən çoxdursa, nəticədə, ölkədə bütövlükdə yığımlar üzrə yaranan kəsir yalnız digər ölkələrin xalis yığımları hesabına ödənilə bilər. Deməli, tədiyə balansında əks olunan xarici bölmə bütün digər bölmələr üzrə yığımların vəziyyətini səciyyələndirir.

Tədiyə balansına görə, şərti olaraq həm müəyyən məqam üçün iqtisadiyyatın vəziyyətini, həm də onun gələcək inkişafı yolunda yaranacaq problemləri mühakimə etmək mümkündür. Beləliklə, tədiyə balansının sabitliyinə nail olunması makroiqtisadi tənzipləmə proqramlarının başlıca məqsədi kimi çıxış edir.

Tədiyə balansının sabitliyi uzunmüddətli inflyasiyasız artımın münasib templəri şəratində beynəlxalq tədiyələrin balans tarazlığını ifadə edir.

Beynəlxalq tədiyələrin balans tarazlığı tədiyə balansının heç də həmişə sifra bərabər olması kimi başa düşülmür. Burada tədiyə balansının elə bir vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, mənfi saldonun maliyyələşdirilmədiyi və yaxud müsbət saldonun mövcud olmadığı halda belə uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artım pozulmasın. Beləliklə, tədiyə balansının başlıca olaraq qısamüddətli kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar yaranan və təcili tənzimlənmə tədbirlərinin köməyi ilə heç bir çətinlik olmadan aradan qaldırılan qısamüddətli qeyri-tarazlığını və iqtisadiyyatın struktur problemlərindən irəli gələrək xarici borcların yığılmasına səbəb olan və yalnız dərin iqtisadi islahatlar vasitəsilə aradan qaldırıla bilən uzunmüddətli qeyri-tarazlığını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Buna müvafiq olaraq, makroiqtisadi tənzimləmə proqramları hansı növ balans pozulmasının (disbalans) aradan qaldırılmasından asılı olaraq fərqləndirilir. Lakin, hər hansı bir balans pozulması birmənalı olaraq qısamüddətli və ya uzunmüddətli kimi təsnif edilə bilməz. Buna görə də tənzimləmə tədbirləri uzunmüddətli və qısamüddətli tədbirlərin əlaqələndirilməsindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, makroiqtisadi proqramlarda tədiyə balansının sabitliyinin təmin olunmasından irəli gələn məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir: [11, 62]

-ümumi daxili məhsulun (ÜDM) uzunmüddətli inflyasiyasız artımının təmin olunması;

-inflyasiyanın qarşısını almaqla onun uzunmüddətli artımla bir araya sığan səviyyəsinə nail olunması;

-beynəlxalq tədiyə qabiliyyətinin sabit səviyyəsinin qorunub saxlanması;

-əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması.

Mövcud disbalansın aradan qaldırılması və inflyasiyasız inkişaf tempinin təmin olunması vasitəsilə ölkənin iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi makroiqtisadi proqramlaşdırmanın başlıca məqsədidir. Klassik bazar nəzəriyyəsinə əsasən iqtisadi qanunların fəaliyyəti sayəsində uzunmüddətli perspektivdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatı avtomatik olaraq özü tarazlıq vəziyyətinə gəlməlidir. Lakin bu cür

yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edən qısa müddətli və orta müddətli problemlərin bu günkü həllini inkar etməməlidir. Buna görə də dövlət bazar iqtisadiyyatı qanunlarının fəaliyyəti şəraitində ümumi iqtisadi balansın təmin olunmasını sürətləndirmək məqsədi ilə makroiqtisadi tənzimləmə tədbirləri həyata keçirir.

Ümumən, makroiqtisadi tənzimləmə dedikdə bazar iqtisadiyyatı qanunlarının fəaliyyəti şəraitində məqsədyönlü iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə iqtisadiyyatın dəyişkən daxili və xarici mühitə uyğunlaşması prosesi başa düşülür.

İqtisadiyyatda mövcud olan bütün balans pozulmalarının ümumi təsviri kimi çıxış edən cari tədiyə balansının saldosu mahiyyətinə görə, gəlirlərlə (ÜDM) istehlakın (absorbsiva) fərqinə bərabərdir. Əgər cari tədiyə balansı mətifdirsə, bu o deməkdir ki, istehlak gəlirləri üstələyir və nəticədə, yaranan kəsir maliyyələşdirilməlidir. Buna görə də cari tədiyə balansının tarazlığına nail olmaq üçün ya gəlirlərin artırılması, ya da istehlakın aşağı salınması zəruridir. Bütün bunlara nail olmaq üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sərəncamında makroiqtisadi tənzimlənmənin geniş alətləri mövcuddur. Bu alətlərin bir qrupu başlıca olaraq tələbə, digərləri isə təklifə təsir göstərir. Eyni zamanda tələbi tənzimləyən vəsitələr dolayısi ilə təklifin də həcminə öz təsirini göstərir və əksinə, təklifi tənzimləyən vəsitələr dolayı şəkildə tələbə də təsir edir.

Əsas balans modeli. Makroiqtisadi göstəricilərin daxili təbiətindən irəli gələn aksiomlara və yaxud xüsusi iqtisadi tədqiqatlar çərçivəsində isbat olunmuş teoremlərə əsaslanan bir sıra bərabərliklər makroiqtisadi proqramlaşdırmanın təməlini təşkil edir. Tərifə əsasən təklifi M ilə işarə olunan geniş pullar (həmçinin pul kütləsi və ya $M2$ adlandırılır) milli pulları təşkil edən xalis daxili aktivləri (net domestic assets, NDA) və xarici pullar kimi çıxış edən xarici aktivləri (net foreign assets, NFA) təşkil edir:

$$M=NDA+NFA \quad (1)$$

NDA daxili kredit (domestic credit, D) və digər xalis maddələrdən ibarətdir. Modelin sabitləşdirilməsi məqsədilə digər maddələri şərti olaraq sıfıra bərabər qəbul etsək, onda xalis daxili aktivlər sadəcə olaraq daxili kreditlərə bərabərləşəcək

(NDA=D). Daxili kreditlər də öz növbəsində dövlət (Dg) və özəl müəssisələrinə (Dp) verilən kreditlər kimi təsnifləşdirilir:

$$\mathbf{D=Dg+Dp (2)}$$

NFA öz növbəsində Mərkəzi Bank ilə komməriya banklarının xalis beynəlxalq ehtiyatlarından ibarətdir. Modelin sadələşdirilməsi məqsədilə bütün xalis xarici aktivlərin (NFA) dövlətin nəzarəti altında olduğunu, yəni onun beynəlxalq ehtiyatlarını təşkil etdiyini (NFA=R)_# yaxud komməriya banklarının beynəlxalq ehtiyatlara malik olmadığını qəbul edək.

Müvafiq olaraq vahid zaman ərzində pul kütləsindəki dəyişiklik (ΔM) xalis daxili kredit (ΔD) və beynəlxalq ehtiyatlar (ΔR) kimi çıxış edən daxili və xarici komponentlərin cəmi kimi hesablanır:

$$\mathbf{\Delta M= \Delta D+ \Delta R (3)}$$

Bu bərabərliyi elementar riyazi aparat vasitəsilə çevirsək beynəlxalq ehtiyatlardakı dəyişmələri aşağıdakı şəkildə təyin etmək olar:

$$\mathbf{\Delta R = \Delta M-\Delta D (4)}$$

Pul kütləsi Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən pul təklifidir və pul tələbindən asılıdır. Tələb və təklifin nisbi bərabərliyi pul bazarındakı tarazlığı ifadə edir. Bu, o deməkdir ki, pul tələbindəki dəyişmələr eyni zamanda təklif dəyişmələrinə bərabər olur: $\Delta M^d = \Delta M^s$. Pul tələbi qiymətlərin səviyyəsinə (P) mütənasib şəkildə nominal faiz norması (i) və gəlirlərin səviyyəsindən (Y) asılı funksiya kimi ifadə olunur.

Deməli, tələbin dəyişməsi (ΔM^d) qiymətlərin səviyyəsindəki dəyişikliklərə (ΔP) mütənasib olaraq faiz norması (Δi) və gəlirlərin səviyyəsindəki dəyişikliklərdən asılı olan funksiyalarına düşür. Xatırladaq ki, pula olan tələb yeganə dəyişəndir ki, digər göstəricilərin dinamikasından asılıdır:

$$\mathbf{\Delta M^d = \Delta P \cdot f(\Delta i, \Delta Y) (5)}$$

Bu bərabərliklərə əsaslanaraq bazar iqtisadiyyatındakı başlıca qarşılıqlı əlaqələri ölkənin beynəlxalq ehtiyatlarındakı dəyişmələrini, daha doğrusu, onun xarici öhdəliklərinin tədiyə qabiliyyətini, maliyyə sisteminin xalis daxili

aktivlərindən, yəni xalis daxili kreditlərdən asılılığını müəyyən etmək problem yaratmır. Pul təklifinin ona bərabər olan pul tələbi ilə əvəz edilməsi və bu tələbin dəyişməsinin yuxarıdakı şəkildə müəyyən olunmasını (4) bərabərliyində nəzərə alsaq aşağıdakı bərabərliyi alarıq:

$$\Delta R = \Delta P_{xf}(\Delta I, \Delta Y) \quad (6)$$

Bu bərabərlik tədiyə balansının tənzimlənməsinə monetarist yanaşmanın “Çıxaqo variantı” adlandırılır. Bərabərliyə əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür: əgər pul kütləsinin artım tempi ümumilikdə daxili kredit artımını üstələyirsə, onda ölkənin xalis beynəlxalq ehtiyatlarının vahid zaman ərzində buna müvafiq surətdə artımı müşahidə olunur. Bu bərabərlik daha çox kiçik ölkə iqtisadiyyatı baxımından özünü doğruldur. Belə ki, bu Ölkələrdə qiymətlər dünya bazan qiymətləri səviyyəsinə əsasən müəyyən olunur və gəlirlərin faiz norması qısa zaman ərzində dəyişməz qalır, yəni pula olan tələb və təklifi müəyyənləşdirən komponentlər sabitdir. [47, 143]

Beləliklə, $\Delta P_{xf}(\Delta i, \Delta Y)$ kəmiyyətinin sabitliyi ΔR ilə ΔD arasında tərs mütənasibliyin mövcudluğunu ifadə edir, yəni qısa zaman intervalında daxili kredit artımı ölkənin beynəlxalq ehtiyatlarının müvafiq şəkildə azalmasına səbəb olacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada valyuta məzənnəsi təsbit edilmiş hesab olunur.

Tədiyə balansım ifadə edən bərabərliyə əsasən cari əməliyyatlar balansı ilə (NE) kapital hərəkəti balansmdakı dəyişmələrin cəmi (həmçinin, qeyri-bank rezidentlərinin xalis xarici borcları adlandırılır, $\Delta F\dot{I}$) maliyyə sisteminin xalis ehtiyatlarındakı dəyişmələrə (ΔR) bərabər olmalıdır. Tədiyə balansına görə il ərzində əmtəə və xidmətlərlə ticarətin mənfi saldosu (cari balans saldosu) kapital hərəkətinin müsbət saldosu hesabına maliyyələşdirilir. Bu mümkün olmadıqda tədiyə isə balansının mənfi saldosu bank sisteminin xalis xarici ehtiyatlarının dəyişmələri hesabına maliyyələşdirilməlidir ki, bunu da aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$\Delta R = NE + \Delta F\dot{I} \quad (7)$$

Xalis kapital axını dövlət kanalları vasitəsilə həyata keçirilən dövlətlərarası borclar ($\Delta F\dot{I}g$) və özəl kanallarla hərəkət edən kommersiya borclarının (ΔFip) cəmi kimi hesablanır:

$$\Delta F\dot{I} = \Delta F\dot{I}g + \Delta Fip \quad (8)$$

Ölkənin beynəlxalq ehtiyatlarındakı dəyişmələri iki qayda üzrə ölçülə bilər: bir tərəfdən tədiyə balansını müəyyənləşdirən cari əməliyyatlar balansı və kapital və maliyyənin hərəkəti balansının cəmi kimi, digər tərəfdən isə “Çikaqo variantı” əsasında pul kütləsi və daxili kredit dəyişmələrinin fərqi şəklində ifadə olunur. Deyilən düstur aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$NE + \Delta F\dot{I} = \Delta M - \Delta D \quad (9)$$

Obsorbsion yanaşmaya əsasən cari tədiyə balansı (NE) rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən idxal və ixracın fərqi kimi müəyyən olunur, daxili istehsal Y ümumi daxili məhsul ilə ifadə olunaraq, həm də gəlirlərə bərabər götürülür, obsorbsiya (Δ) isə rezidentlər tərəfindən yerli və xarici əmtəə və xidmətlərə çəkilən xərclərin cəmi şəklində göstərilir (istehlak xərcləri C , daxili investisiya I və dövlət xərclərinin G cəmi). Cari tədiyə balansı daxili gəlirlərlə istehsalın (obsorbsiya) fərqinə bərabərdir:

$$NE = Y - A \quad (10)$$

Bunu (9) bərabərliyində nəzərə alsaq o, aşağıdakı şəkllə düşər:

$$Y - A + \Delta F\dot{I} = \Delta M - \Delta D \quad (11)$$

(11) düsturu özündə üç vacib komponenti birləşdirir ki bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir;

1. Daxili istehsal üzrə ümumi gəlirlərlə xalis kapital axınının cəminə bərabər olan təklif komponenti ($Y + \Delta F\dot{I}$);
2. İstehlak, investisiya və dövlət xərclərinin cəmindən ibarət obsorbsiyanı ifadə edən tələb komponenti (A);
3. Pul kütləsi ilə daxili kreditin artımını müqayisə edən beynəlxalq ehtiyatlarındakı dəyişmələr komponenti ($\Delta M - \Delta D$).

Bazar şəraitində tələb, təklif pul kütləsi ilə daxili kredit dəyişmələrinin fərqini bərabər miqdarda üstələyir. Yekun olaraq ümumi balansın proqramlaşdırılmasının nəzəri modelini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Cədvəl 1.1.

İqtisadiyyatın əsas balansının qarşılıqlı əlaqələri

F(Δi, ΔY)	=	ΔM												
		ΔM	-	ΔD	=	ΔR								
						ΔR	=	ΔFI	+	NE				
										NE	=	Y	-	A
		ΔM	-	ΔD			=	ΔFI		+		Y	-	A

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə, belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, daxili kredit tədiyə balansına güclü təsir göstərir: əgər xalis daxili kredit ümumilikdə pul kütləsinə nisbətən daha sürətlə artırsa, nəticədə, tədiyə balansım maliyyələşdirən xalis beynəlxalq ehtiyatlar müvafiq şəkildə azalacaqdır. Başqa sözlə desək, kreditin həddindən artıq genişləndirilməsi tədiyə balansının kəsinin yaranmasına səbəb olur, əksinə, azaldılması tədiyə balansında profisit doğurur. Daxili kreditin azaldılmasının tədiyə balansına təsirini daha dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək üçün yuxarıda nəzərdən keçirilən mərkəzi balans modelini aşağıdakı formada genişləndirmək mümkündür.

Tədiyə balansı modeli. Əgər daxili kreditin azaldılması tədiyə balansına müsbət təsir göstərirsə, onda belə bir sual doğur: tədiyə balansının ayrı-ayrı komponentlərinə, yəni cari əməliyyatlar və kapital və maliyyənin hərəkəti balansına nəzərən bu təsir hansı şəkildə təzahür edəcəkdir?

Tərifə əsasən, cari balans əmtəə və xidmətlərin idxal və ixracının fərqinə bərabərdir:

$$NE=EX-IM \quad (12)$$

(7) bərabərliyinin aşağıdakı şəkildə yazılışı bərabərliyin sağ tərəfindəki göstəricilərin qiymətləndirilməsinə imkan, yaradır:

$$\Delta R = EX - IM + \Delta FI \quad (13)$$

Bununla əlaqədar modelə bir sıra digər göstəricilərdən asılı olan yeni bir göstəricinin - idxal tələbinin daxil edilməsi vacibdir. İdxala olan tələb idxalın bəminə təsir göstərən qiymətlər, valyuta məzənnəsi və digər göstəricilər nəzərə alınmaqla ifadə oluna bilər. Sadə şəkildə idxala olan tələb (İM) real gəlirlərin səviyyəsi ilə düz mütənasib funksiya (f) kimi müəyyən olunur: real gəlirlər nə qədər çoxalarsa, proporsional olaraq idxala olan tələb də bir o qədər yüksə- ləcəkdir və əksinə:

$$IM = f(Y) \quad (14)$$

İxracın dinamikası ölkə mallarının başlıca alıcısı kimi çıxış edən xarici ölkə istehlakçılarının real gəlirlərinin artımından və rəqiblərin satış qiymətlərindən asılıdır ki, bu da xalis kapital və maliyyə yardımlarının cəmi şəklində hesablanır. Xalis ehtiyat dəyişmələrinin səviyyəsi (ΔR), ixracdan əldə olunan gəlirlər (X) və kapital axım (ΔFI) müəyyən olunduqdan sonra idxal (IM), (13) bərabərliyinə əsasən qalıq miqdarı kimi hesablanır, Tədiyə balansı komponentlərinin proqramlaşdırılması mərkəzi modelin aşağıdakı şəkildə genişləndirilməsinə əsaslanır.

Cədvəl 1.2.

Tədiyə balansmdakı qarşılıqlı əlaqələr:

				NE	=	EX	-	IM			Tədiyə balansı
ΔR	=	ΔFI	+			EX	-	IM			
								IM	=	F(Y)	

Beləliklə, bütövlükdə makroiqtisadi tarazlığın qiymətləndirilməsi zamanı tədiyə balansının yalnız saldosu deyil, həmçinin ayrı-ayrı komponentlərinin qiymətləndirilməsi məsələsi qarşıda durursa, bu zaman makroiqtisadi proqramlaşdırma prosesinə aşağıdakı mərhələlər daxil edilməlidir:

1. İdxala sərf olunan tədiyələr iki üsulla müəyyən edilməlidir:

a) xalis kapital axını ilə ixracdan əldə olunan daxilolmaların cəmindən beynəlxalq ehtiyatlardakı dəyişmələri çıxmaqla ($\Delta FI + EX - \Delta R$);

b) real ÜDM və informasiyanın səviyyəsinə proporsional göstərici şəklində.

2. İdxal tədiyələrinin (a) və (b) metodları ilə proqnozlaşdırılmış kəmiyyətləri müqayisə etməli və ziddiyyətlər yaranan zaman beynəlxalq ehtiyatlar, kapital axınları və real gəlirlərin səviyyəsindəki dəyişmələrin hesabına müvafiq düzəlişlər həyata keçirilməlidir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏDİYƏ BALANSININ TƏNZİMLƏNMƏSİ SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN ANALİZİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

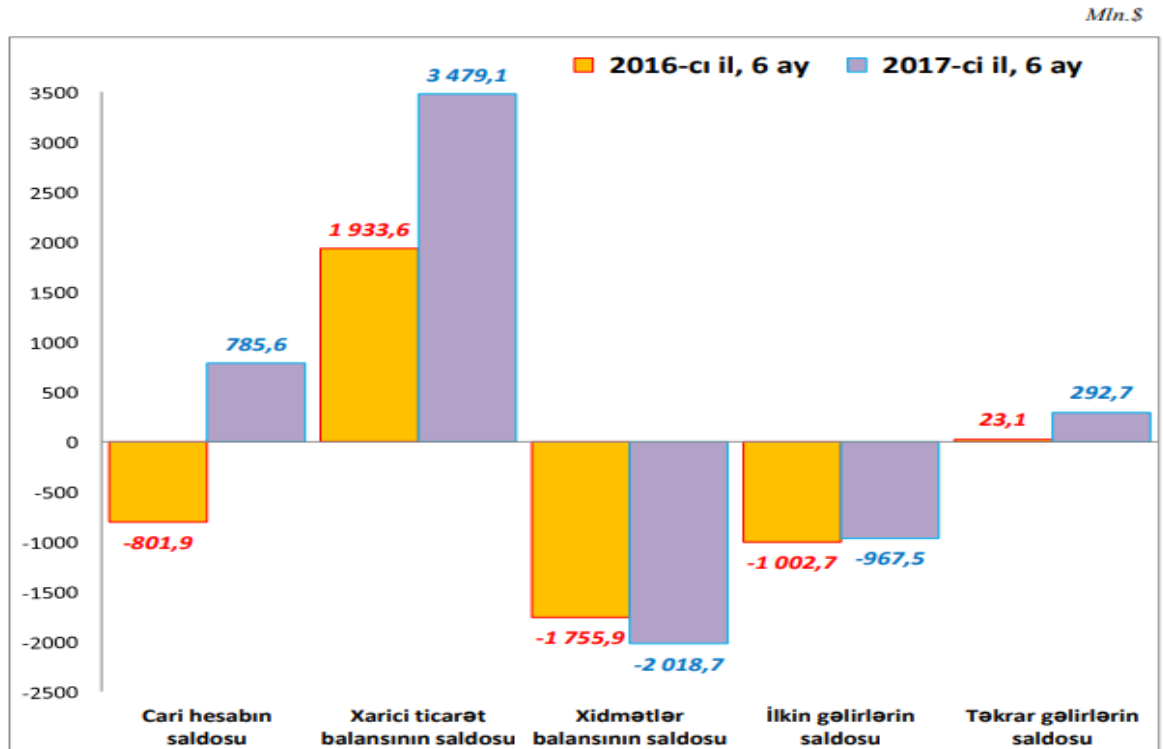
2.1 Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansının mövcud vəziyyətinin təhlili

Yer üzünün bir çox bölgələrində müxtəlif beynəlxalq ödəmələr yerinə yetirilir. Hər bir dövlət bunu özünün sahib olduğu tədiyə balansı vasitəsilə nizamlayır. Tədiyə balansı-müəyyən vaxt intervalında hər hansısa mövcud bir ölkədə xaricdən gələn ödənişlər və həmin ölkənin xaricə göndərdiyi pul ödənişləri arasındakı fərqə deyilir. Tədiyə balansı da özünü müxtəlif formalarda biruzə verir. Belə ki, ölkənin hesabına daxil olan pul ödəmələrdən artıq olduqda tədiyə balansı aktiv (və ya müsbət saldo), əks proses baş verdikdə isə passiv (və ya mənfi saldo) adlanır. Bəş ölkə tədiyə balansının passiv qalığını-mənfi saldosunu hansı vasitələrin köməyi ilə ödəyə bilər. Praktiki fəaliyyətin nəticəsi göstərir ki, bugünkü ölkələr özünün mənfi saldosunu sahib olduğu valyuta ehtiyatları hesabına, kreditlərin və idxal edilmiş xarici kapitalın köməyi ilə ödəyir. Hal-hazırda respublikamızda tədiyə balansı Mərkəzi Bank tərəfindən hər il müntəzəm qaydada işlənilib hazırlanır. [4, 105]

Tədiyə balansı üç irimiqyaslı bölmədən təşkil edilmişdir. Sözügedən cari əməliyyatlar balansı, sərmayə prosesləri balansı və formal beynəlxalq tədarüklərə əsasən ödəşmələri özündə cəmləyən bölmələrdir.

1. Cari əməliyyatlar hesabı. 2017-ci ilin yanvar-iyun aylarında neft-qaz sahəsi əsasında CƏB profisiti keçən ilin bu aylarına nisbətən 953 mln.\$ yüksəldiyi vəziyyətdə, neftin olmadığı sahəyə əsasən CƏB kəsiri 635 mln.\$ aşağı düşmüşdür. Neft-qaz sahəsinin profisiti neftin olmadığı sahəyə əsasən cari hesabın 2.2 mlrd.\$ məbləğində kəsirini bütövlükdə əhatə etmişdir.

2017-ci ilin yanvar-iyun aylarında tədiyə balansının əsas nümunələri

Qeyd: Tədiyə balansı hesablarında xam neftin faktiki orta qiyməti 49\$ (keçən ilin uyğun dövründə 38\$) olmuşdur.

Xarici ticarət əlaqələri. Başqa ölkələrin alış-veriş sirkulyasiyası 17.2 mlrd.\$ olmuş və xarici alış-veriş tarazlığı 4.4 mlrd.\$ miqdarında müsbət saldo ilə sonlanmışdır.

2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının yer üzünün 184-dək ölkəsi ilə alış-veriş münasibəti olmuşdur. Xarici ticarətin 13.3%-i MDB heyəti olan ölkələrin, 86.7%-i isə başqa xarici ölkələrin öhdəliyinə düşür.

Xarici alış-veriş tarazlığının (XTD) tempinin (Cədvəl 2.1.1) analizi müəyyən edir ki, 2009-cu ildə XTD 1597,7 mln ABŞ dolları, həmçinin eksfort 612,3 mln dollar, import 985,4 mln dollar səviyyəsindən artaraq, 2003-ci ildə XTD 5347,2 mln ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 2624,5 mln ABŞ dolları, idxal 2722,7 mln ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə, baxdan dövrdə XTD 3,3 dəfə, ixrac 4,3 dəfə, idxal isə 2,8 dəfə artmışdır, Onu da nəzərə alaq ki, 2009-2013-cü illərdə ticarət balansında hökm sürən kəsir 2014-cü ildə aradan qalxmış, hətta 319,3 mln ABŞ dolları, 2010 - cu ildə isə 614 mln, ABŞ dolları 2012 – ci ildə isə 481 mln dollar

miqdarında müsbət saldo ilə sonlanmışdır. Lakin 2017-ci ildə isə ticarət balansında yenidən mənfi saldo əmələ gətmişdir. Beləliklə, son olaraq deyə bilərik ki, təhlil apardan dövrdə ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişikliklər müşahidə olunsa da, xarici alış-veriş tarazlığı, 2010-2012-cı illər istisna olmaqla, qalan bütün illər üzrə passiv olmuşdur. Bu təhlil, eyni zamanda, göstərir ki, baxılan dövrün bütün illərində ölkənin tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı və nəticədə tədiyə balansının özü nəzərə carpacaq dərəcədə passiv xarakterə malik olmuşdur. Analiz göstərir ki, tədiyə balansının passiv xarakter daşmasının əsas səbəsi xidmətlər balansı ilə əlaqədardır. Son təhlil dövründə xidmətlər balansı üzrə mənfi saldo 484,6 mln. ABŞ dolları miqdarında olmasındır. 2017-ci ildə 225 mln. dollarlıq təmənnəsiz əməliyyatların ölkəyə daxil olması cari əməliyyatlar hesabına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərsə də xarici iqtisadi əlaqələri səciyyələndirən əsas göstərici - “cari əməliyyatlar hesabı” əsasında kompleks kəsir 2020 min. dollar məbləğində olmuşdur, Bu isə ölkənin cari əməliyyatlar hesabına hələ də qənaətbəxş olmadığı göstərir.

Cədvəl 2.1.

Azərbaycana xarici alış-veriş münasibətlərinin yekun göstəriciləri

(min ABŞ dolları ilə)

İllər	XTD	İxrac	İdxal	Saldo
2009	1597775	612343	985432	-373089
2010	1981252	643669	1337583	-693914
2011	2183421	808287	1375164	-566907
2012	240654	677753	1723903	-3046152
2013	2458622	1025231	1433392	-408161
2014	3397340	1858335	1539005	319330
2015	3543995	2078931	1465064	613867
2016	4128234	2304893	1823341	481552
2017	5347217	2624513"	2722704	-98191

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının müvafiq illər üzrə tədiyə balanslarının göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 2017-ci ildə 129 ölkə ilə xarici alış-veriş münasibətinə girmişdir ki, bunlardan da 119-u uzaq xaric, 10-u isə MDB ölkələri olmuşdur. Müqayisə üçün bildiririk ki, mövcud nümunə 2012-ci ildə toplam 67, UX-57, 19%-ci ildə toplam 76, UX- 66, 2009-cu ildə toplam 84, UX» 74, 2012-ci ildə toplam 103, UX- 93, 2013-cü ildə toplam 121, UX- 111, 2014-cü ildə toplam 122, UX- 112, 2015-ci ildə toplam 114, UX-10, 2016-cı ildə toplam 125, UX-115, 10-u isə MDB-ölkələri 2017-ci il əsasında xarici alış-veriş münasibətlərinin analizi sübut edir ki, xarici alış-veriş sirkulayasiyasının 77,3 %-i uzaq xaricin, 22,7 %-i isə MDB dövlətlərinin öhdəliyinə düşür.

Cədvəl 2.2.

Azərbaycanın idxalında əsas yer tutan ölkələrin vacib çəkisi (faizlə)

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Rusiya	13,2	18,0	21,8	21,2	10,7	16,9	14,6
Ukrayna	5,0	8,6	3,7	3,1	2,7	4,8	4,5
İran	12,0	3,9	4,6	4,8	3,9	3,6	1,9
Türkiyə	21,0	20,4	13,8	10,9	10,4	9,4	7,4
Qazaxıstan	2,6	4,1	2,4	4,9	6,9	9,0	5,3
Böyük Britaniya	1,4	6,4	6,5	5,0	0,1	5,1	10,9
Türkmənistan	7,7	2,4	1,2	0,8	9,4	7,2	7,2
Gürcüstan	2,8	2,3	0,9	0,9	0,3	0,8	0,4
Almaniya	6,6	4,3	4,5	5,7	5,1	5,0	6,5
BƏƏ	10,3	4,2	99,6	1,7	1,3	11	1,0
ABŞ	2,0	3,7	8,0	8,9	16,1	5,9	5,1
İtaliya	0,4	0,8	0,8	2,4	33,8	1,6	2,8
Fransa	0,8	1,8	2,4	1,6	1,8	7,1	5,9
Belçika	1,3	11	1,0	0,4	1,4	0,7	1,0
Yunanıstan	0,1	0,3	0,04	0,3	0,6	0,3	0,3
Bolqarıstan	1,0	0,2	0,7	1,0	0,8	0,4	0,2
İsveçrə	0,5	1,2	0,3	4,8	1,3	1,3	0,6
Cəmi	88,7	84,0	78,0	78,4	75,8	80,3	75,6

Qeyd. Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri

Bakı, səda 2017 s.112

Müvafiq olaraq ixracın 87,1%-in uzaq xaricin, 12,9%-i MDB ölkələrinin payına düşür. Həmçinin idxal üzrə 67,6 % uzaq xaric, 32,4 % isə MDB ölkələrinin payına düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının xarici alış-veriş sirkulyasiyasının 78 %-i, eyni zamanda ixracın 84,1% i və idxalın 75,6 %-i cəmi 17 dövlətin öhdəliyinə verilir.

İxracat. 2017-ci il müddətində neftin olmadığı sahədə eksport 1 milyard 538 milyon ABŞ dolları məbləğində olub. Son olaraq 2016-cı illə müqayisə edildikdə 2017-ci ildə neftin olmadığı sahədə eksport 24 faiz yüksəliş edib. Göstərilən zaman intervalında eksport proseslərində 1923 subyekt olub. Dövlət Gömrük Komitəsinin verdiyi informasiyaya görə, 2017-ci il ərzində ən çox neftdən əlavə başqa məhsullarımız Rusiya Federasiyasına eksport edilib (553 milyon ABŞ dolları).

2017-ci il müddətində eksport edilən qeyri-neft sahəsi məhsulları içərisində pomidor (tomat) birinci olaraq qeyd edilib (151.6 milyon ABŞ dolları). Mövcud siyahıda ikinci mövqeni qızıl (125.4 milyon ABŞ dolları), üçüncü mövqeni isə qabığı təmizlənmiş meşə fıındığı (114.5 milyon ABŞ dolları) tutub.

2017-ci ilin 10 ayında ixrac olunan əsas qeyri-neft mallarının siyahısı (Dəyəri milyon ABŞ dolları ilə)

İdxalat. İdxalın strukturuna baxsaq (Cədvəl 2.1.3), son 5 ildə import olunan məhsulların təqribən 30%-nin maşın, vasitələr, elektrotexniki təchizatlar və aparatların öhdəliyinə verildiyi aydın olur. Bundan sonrakı sırada 12-15%-lə quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar və üzən nəqliyyat mexanizmləri kateqoriyası gəlir. Beləliklə, ölkəyə import edilən məhsulların təxminən yarısı texniki avadanlıqlardır. Qeyd olunan bu məhsullar daxildə istehsal edilmir. Digər mal qrupları isə ümumi idxalda kiçik çəkiyə malikdir.

Cədvəl 2.3 .

N	Mal qrupları	2013	2014	2015	2016	2017
1	Bitki mənşəli məhsullar	3.8	6.6	7.2	5.1	6.6
2	Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	5.2	7.7	6.8	8.5	9.3
3	Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	11.7	12.3	10.7	10.8	14.1
4	Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatlar	29.4	30.2	30.8	34.8	28.8
5	Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	16.7	15.5	17.1	12.7	12.1

Xarici ticarətin coğrafi strukkturu. Ticarət dövriyyəsinin 2013-2017-cu illərdən xarici alış-verişin 11 milyarddan 28 milyard ABŞ dollarına qədər artmasının fonunda regional ticarət əlaqələrində də mühüm dəyişikliklər nəzərə çarpıb. 2017-ci ildə ən geniş miqyaslı paya İtaliya (7.1 milyard), Fransa (1.9 milyard), Rusiya Federasiyası (1.9 milyard), Amerika Birləşmiş Ştatları (1.8 milyard), İsrail (1.8 milyard), Çin (0.9 milyard) və Türkiyə (0.9 milyard) sahibdirlər. MDB ölkələri içərisində isə artım o dərəcədə qənaətbəxş olmamışdır: 2013-cü ildə həmin qrupa daxil olan dövlətlər ilə alış-veriş sirkulyasiyası 2.6 milyard ABŞ dolları təşkil edirdisə, 2017-cu ildə göstərilən rəqəm sadəcə 4 milyard ABŞ dollarına qədər artıb. Bu artımda Ukrayna, Qırğızıstan və Türkmənistan qeyd olunan qrup dövlətləri ilə müqayisə edildikdə ciddi şəkildə fərqlənib.

2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında digər ölkələrlə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi münasibətlərində qarşılıqlı servislər mühüm mövqelərdən birini tutmuş və sözügedən servislərin kompleks miqdarı 9.7 mlrd.\$ olmuşdur. Bunun 6.1 mlrd.\$-ı qeyri-rezidentlər əsasında Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinə, 3.5 mlrd.\$-ı isə Azərbaycan Respublikası rezidentlərinin xarici dövlətlərin rezidentlərinə etdiyi servislərdir. Son olaraq servislər tarazlığında 2,6 mlrd.\$-lıq kəsir ortaya çıxmışdır. Qeyri-neft sahəsi üzrə servislər tarazlığının kəsiri keçən ilin uyğun mərhələsi ilə müqayisədə 2.5 dəfə aşağı səviyyəyə enərək 124 mln.\$ olmuşdur.

Kəsinin 95%-i (2,5 mlrd.\$) neft-qaz sahəsi ilə bağlıdır (əsasən 2.0 mlrd.\$ tikinti servisləri və 656 mln.\$ başqa aktiv servislər).

Qarşılıqlı servislər sirkulyasiyasının 14.5%-i nəqliyyat servislərinə əsasən aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 1.4 mlrd.\$ olan nəqliyyat servislərinin 48.4%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır. Azərbaycanın rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri 679.9 mln.\$, qeyri-rezidentlərin Azərbaycan rezidentlərinə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri isə 725.8 mln.\$ olmuşdur. Müvafiq zaman intervalında qeyri-neft sahəsinə əsasən nəqliyyat servislərinin eksportu 5% yüksəlmişdir.

2017-ci ilin yanvar və sentyabr aylarında qarşılıqlı turizm servislərinin sirkulyasiyası keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 12% yüksələrək 4.4 mlrd.\$ olmuşdur. Cari ilin yanvar- sentyabr ayları müddətində turizm servislərinə əsasən profisit ö.i.e.d.n 1.6 dəfə artaraq 331.2 mln.\$ (2016-cı ilin 9 ayında 207.3 mln.\$) təşkil edir (cari ilin 9 ayında Azərbaycan ərazisinə gələn xarici vətəndaşların sayı 20.5% artıb).

Həmçinin xarici dövlətlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası rezidentlərinə turizmlə əlaqədar edilən servislərin dəyəri 2.0 mlrd.\$ miqdarını təşkil etmişdir. Bunun 72.5%-i Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının şəxsi səyahətləri ilə əlaqədar xarici dövlətlərdə olarkən istifadə etdikləri ləvazimatlar (məkik import üçün ləvazimatlar istisna olmaqla) təşkil edir.

Hesablama mərhələsində qeyri-neft sahəsi üzrə qeyri-rezidentlərə verilən tikinti servislərinin dəyəri keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 2.5 dəfə aşağı səviyyəyə enərək 34 mln.\$ olmuşdur. Qeyri-neft sahəsi əsasında qeyri-rezidentlərə verilən başqa aktiv servislərin dəyəri isə keçən ilin uyğun dövrünə nəzərən 30.2% artaraq 562.6 mln.\$ təşkil etmişdir.

İlkin gəlirlər balansı. Hesablama mərhələsində neft-qaz sahəsi əsasında 1326 mln.\$ kəsir, qeyri-neft sahəsi əsasında isə 65 mln.\$ profisit olmuşdur. Nəticə etibarilə ilkin gəlirlər tarazlığında kəsir ö.i.e.d.n 1.4 dəfə aşağı düşərək 1261 mln.\$ olmuşdur. İlkin gəlirlər üzrə daxilolmaların və çəkilən xərclərin kompleks sirkulyasiyası 3.0 mlrd.\$ təşkil etmişdir. Bu verilənlərin 71.3%-ni (2.1 mlrd.\$) Azərbaycan Respublikasından qeyri-rezidentlərə ödənişlər hazırlayır. Mövcud məbləğin isə vacib hissəsini (1.2 mlrd.\$) beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları əsasında xarici investorların öhdəliyinə düşən gəlirlərin repatriasiyası (əsasən xam neft formasında), sənədlər portfeli üzrə qeyri- rezidentlərə verilən faizlər (277.8 mln.\$) və xarici kreditlərdən faydalanmağa görə ödənilən faizlər (331.9 mln.\$) əhatə edir.

Təkrar gəlirlər balansı. Təkrar gəlirlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 1.1 mlrd.\$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Daxilolmalar 801 mln.\$, ödənişlər isə 296 mln.\$ təşkil etmişdir.

Təkrar qazanclar əsasında kompleks idxalın 90.6%-ni xarici dövlətlərdən fiziki şəxslərin pul baratları, 5.1%-ni ölkəyə gətirilən humanitar və yardım məhsullarının dəyəri, 4.3%-ni isə digər idxallar təşkil edir. Ölkəyə göndərilən pul baratlarının miqdarı 1.7 dəfə yüksələrək 725.5 mln.\$, ölkədən çıxarılan pul baratlarının miqdarı isə 1.5 dəfə aşağı düşərək 248.3 mln.\$ təşkil etmişdir (valyuta rejiminin ciddiləşməsindən sonra köçürmələr azalmışdır). Nəticə etibarilə pul baratları əsasında 477.2 mln.\$ qənaətbəxş saldo formalaşmışdır.

Tam olaraq, dövrü gəlirlər əsasında yerinə yetirilən proseslərin saldosu müsbət 504.7 mln.\$ olmuşdur.

Maliyyə hesabı. 2017-ci ilin yanvar və sentyabr aylarında dövlətin sırf maliyyə aktivləri 4.5 mlrd.\$ yüksəlmişdir. Qeyd edilən nümunə xaricə istiqamətlənmiş birbaşa

investisiyalar (1610.8 mln.\$), portfel investisiyaları (-4.7 mln.\$), törəmə maliyyə texniki vasitələri (-3.3 mln.\$) və başqa investisiyalar (2852.6 mln.\$) sayəsində yaranmışdır.

Hesablama mərhələsində dövlətin sırf maliyyə məsuliyyətləri isə 4.7 mlrd.\$ olmuşdur ki, bu da xaricdən cəzb edilmiş sırf birbaşa investisiyalar (2397.4 mln.\$), neft bonusu (1.4 mln.\$), portfel investisiyaları (2763.5 mln.\$) və başqa investisiyalar (-427.8 mln.\$) sayəsində yaranmışdır.

2017-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına əsasən xalis maliyyə aktivləri və məsuliyyətləri

Cədvəl 2.3.

Mln.\$

	Aktivlər	Öhdəliklər
Birbaşa investisiyalar	1 610.8	2 397.4
neft-qaz sektoru	1 159.0	1 684.8
digər sektorlar	451.8	712.6
Neft bonusu	-4.7	1.4
Portfel investisiyaları Törəmə maliyyə alətləri Digər	-3.3	2 763.5
investisiyalar	2 852.6	-427.8
ticarət kreditləri və avanslar	1 553.9	366.0
kreditlər və ssudalar	15.7	351.7
depozitlər və nağd valyuta	1 283.0	-1 145.5
C Ə M İ	4 455.4	4 734.5

Birbaşa investisiyalar. Uzunmüddətli xarakter daşıyan birbaşa investisiyalar beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində zaman keçdikcə xeyli müəyyənedici rol oynayır. Dünya iqtisadiyyatında xarici bilavasitə investisiyaların importu 2015-ci ildə 57 mlrd, dollar idisə, 2016-ci ildə mövcud məbləğ 202 mlrd, dollar, 2017-cı ildə 1,271 trln. dollar olmuşdur. Xarici bilavasitə investisiyaların əsas göstəriciləri Cədvəl 2.1.4-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.4.

Xarici bilvasitə investisiyaların əsas göstəriciləri (mlrd, doll.)

Xarici birbaşa investisiyaların:	2015	2016	2017
İdxalı	57	202	1271
İxracı	37	235	1150
Daxili ehtiyatı	719	1889	6314
Xarici ehtiyatı	568	1717	5976

Cədvəl 2.1.4-dən göründüyü kimi son 10 il ərzində xarici investisiyaların əsas göstəriciləri yüksək sürətlə artmışdır. Lakin bununla belə birbaşa investisiyaların daxili və xarici məhsullarının 1/5-dən istifadə olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi neft eksport edən dövlətlər bilavasitə xarici investisiyaların importundan çox eksportuna üstünlük verirlər. Bu cür yanaşmanın əsl səbəbi neftin xammal şəklində satışından əldə olunan neft dollarıdır. Bundan əlavə neft ixrac edən ölkələr eksport etdikləri birbaşa xarici investisiyaları da daha çox neft sahəsinə qoyurlar ki, bunun da risk dərəcəsi faktiki olaraq çox azdır. Göründüyü kimi xarici birbaşa investisiyaların idxalı və ixracında tərəqqi etmiş ölkələrdən sonra ikinci yeri tərəqqi etməkdə olan ölkələr tutur, Bunların da arasında Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrinin öhdəliyinə görə birinci yerdədir. Bura daha çox Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri aiddir. Bunun səbəbi kimi həmin ölkələrin əlverişli coğrafi-iqtisadi mövqedə yerləşməsi və qonşuluqda Yaponiya kimi tərəqqi etmiş ölkənin yerləşməsidir.

Keçmiş sosialist bloku dövlətləri xarici dünyaya açıldıqdan sonra bilavasitə xarici investisiyaların bu ölkələrdə də getdikcə əsas yer tutmağa başlamışdır.

Bunu Cədvəl 2.5.-dən daha dəqiq müəyyən etmək olar.

Cədvəl 2. 5.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə xalis bilavasitə xarici investisiyalar axını
(mfrd. doll.)

illər	Göstərici
2005	-0,3
2006	2,4
2007	4,2
2008	6
2009	5,3
2010	13,1
2011	12,3
2012	15,5
2013	20,9
2014	23,9
2015	23,4
2016	25,1
2017	31,5
2018(proqnoz)	34,7

Cədvəl 2.1.5-dən aydındır ki, xarici bilavasitə investisiyaların rolunun möhkəmlənməsini keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin göstəriciləri də inkişaf etmir. Cədvəldəki rəqəmlər müəyyən edir ki, (son 10 il ərzində xalis xarici bilavasitə investisiyaların miqdarı 5 dəfə artım etmişdir. Bundan əlavə bəzi ərazilərdə xarici bilavasitə investisiyaların miqdarı daha çox artım etmişdir. Nəzərə almaq olar ki, birbaşa xarici investisiyaların miqdarı mülkiyyət hüququ sektorunda qeyri-müəyyənlik olmasa idi daha çox ola bilərdi. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının hesablamalarına əsasən 2005-2008-ci illərdə Şərqi Avropa ölkələri 12,5 mlrd, dollar həcmində xarici bilavasitə investisiya təsbit edilmişdir. Bundan əlavə daha yaxşı investisiya şəraitinə sahib olan ölkələr (Macarıstan və Çexiya) Mərkəzi və Şərqi Avropaya yönəldilmiş xarici bilavasitə investisiyaların 80% özündə toplanmışdır.

Ancaq keçid iqtisadiyyatı ölkələrdə xarici bilavasitə investisiyaların yüksəliş səviyyəsinə baxmayaraq xarici bilavasitə investisiyaların toplanmış kompleks miqdarı geridə qalır VB bu ölkələrin göstərilən investisiya növünə tələbini ödəmir. Birinci fəsildə aparılmış araşdırmalar müəyyən edir ki, xarici investisiyaları cəlb edən aşağıdakı tələblərə reaksiya verən formalarda maraqlıdır: 1) İstehsal elmi-texniki kooperasiyası üzrə milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına effektiv inteqrasiya etsin; 2) Müasir istehsala əlavə investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsini təmin etsin; 3) Xarici borcu artırmır və əksinə onu azaltmağa imkan yaratsın; 4) Sivil formada bazar münasibətlərinin formalaşmasına yardım etsin. Bütün bu tələblərə xarici birbaşa investisiyalar cavab verir. Ancaq bir sıra keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bazar münasibətlərinin lazımınca inkişaf etməməsi, mülkiyyət münasibətlərinin ayırd edilməməsi, hüquqi bazarının qeyri- sabitliyi xarici investorları böyük kapital qoyuluşları həyata keçirməkdən çəkindirir.

Kreditlər və digər investisiyalar. Hesablama mərhələsində kreditlər və ssudalar üzrə sırf maliyyə aktivləri 15.7 mln.\$, sırf maliyyə məsuliyyətləri isə 351.7 mln.\$ artım göstərmişdir. Kreditlər və ssudalar əsasında sırf maliyyə məsuliyyətləri xüsusən bankların kreditləri nəticəsində azalmış, dövlət və dövlət vəsaitli kreditləri nəticəsində isə artım göstərmişdir.

Depozitlər və nağd valyuta əsasında sırf maliyyə aktivləri 1283.0 mln.\$ artmış sırf maliyyə məsuliyyətləri isə 1145.4 mln.\$ azalmışdır.

Ehtiyat aktivləri. 2017-ci ilin I yarımilində ölkə üzrə 1430.5 mln.USD - ehtiyat aktivlərinin ani yüksəlişi müşahidə edilmişdir. Hesablama mərhələsində regionun ehtiyat aktivləri 2.2 mlrd.\$ məbləğində artmışdır.

Diaqram. Ehtiyat aktivlərin dəyişməsi (*mln.USD*)

Bütövlükdə 2016-cı ilin axıncı rübündə və cari ilin ilk yarımlında tədarüklərin artımı diqqətəlayiq qəbul edilmişdir. Nəticədə, son üç rübdə ehtiyatlarda cəmi təxminən 2.1 mlrd.USD-ə yaxın artım müşahidə olunmuşdur.

2.2 Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Aydındır ki, tədiyə balansı ilə milli hesablar sistemi arasında da müəyyən əlaqə vardır. Bu əlaqə özünü ilk növbədə xalis eksport formasında göstərir. Milli hesablar sistemi ilə tədiyə balansı arasında olan əlaqəni analiz etmək və dəyərləndirmək üçün Azərbaycan Respublikasında 2009-2017-ci illər də daxil olmaqla istehlak vəzifəsi, xalis ixrac funksiyası xarici ticarət multiplikatoru hesablanmış və onların tədiyə balansına təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd olunan istiqamət üzrə aparılmış tədqiqat maraqlı nəticələr almağa təkan vermişdir.

Cədvəl 2.6.

Azərbaycan Respublikasında son milli istehlakla və Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) dinamikası

İllər	Son milli istehlak (mlrd. Manatla)	ÜDM (mlrd. Manatla)
2009	10363,5	10669
2010	13622,0	13663,2
2011	13751,0	15791,4

2012	16370,4	17203,1
2013	17250,2	18875,4
2014	18768,8	23590,5
2015	19970,8	26578,0
2016	22526,6	30312,3
2017	25054,2	35053,4

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Azərbaycan Respublikası üçün 2009-2017-ci illərin statik rəqəmləri əsasında ümumi istehlak xərclərinin ümumi daxili məhsuldan xətti asılılığının reqresiya modeli aşağıdakı kimi olmuşdur.

$$C = 5641,1 + 0,55 Y^* \quad (2.1)$$

$$(838,3) (0,037)$$

$$R_2 = 0,969 \quad DW = 1,7$$

Burada parametrlərin ən kiçik kvadratlar üsulu ilə təyin edilmiş qiymətlərinin altında mötərizə içərisində yazılmış ədədlər müvafiq parametrlərin standart səhvlərini, R_2 -isə leterminasiya əmsalını, DW-isə Dapbin-Uotson statistikasını göstərir. istehlakın baza səviyyəsini və ya avtomat istehlak (C_0) üçün tapılmış 564,1 və istehlaka son limit meyilliyi ($b=0,55$) əhəmiyyətini yoxlasaq görərik ki, mövcud nümunə standart səhvlərindən dəfələrlə böyük olduğu üçün statistik əhəmiyyətlidir. $R_2=0,969$ qiymət alması isə göstərir ki, 2009-2017-ci illərdə istehlakın qiymətinin dəyişməsinin təxminən 97%-i sözügedən dövrlərdə ümumi daxili məhsulun qiymətinin dəyişməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Dapbin-Uotson statistikasısı isə qalıqların avtokoralyasiya malik olub olmadığını göstərir. Kobud qiymətləndirməyə görə DW 2 ədədi ətrafında olduqda avtokoralyasiya olmur. Etdiyimiz analiz göstərir ki, qalıqların avtokoralyasiyası yoxdur. Nəticədə istehlak vəzifəsinin (2.1) modelini adekvat kimi qəbul etmək olar.

İndi isə xalis ixrac funksiyası də ÜDM arasında olan əlaqəni təhlil edərək qiymətləndirməyə çalışaq. Nəzərə alaq ki, xalis ixrac ticarət balansının göstəricilərinə əsaslanmışdır.

Azərbaycan Respublikasında xalis eksportun (N_s) və Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) dinamikası

İllər	Xalis ixrac (min ABŞ dolları ilə)	ÜDM (min ABŞ dolları ilə)
1995	-373089	2415200
2012	-693914	3180800
2011	-576907	3960900
2012	-1046152	4446600
2013	-408 J 61	4583600
2014	319330	5272600
2015	613867	5707800
2016	481552	6089900
2017	-98191	7138000

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub. Aparılan hesablamalar nəticəsində Azərbaycan Respublikası üçün xalis ixrac funksiyasının reqresiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır.

$$N_x = 1079,75 - 11,4 * Y \quad (2.2)$$

$$(301,2) \quad (0,016)$$

$$R^2 = 0,86 \quad DW = 1,9$$

Burada mötərizədəki qiymətlər əmsalların standart səhvlərini, R^2 -determinasiya misalını, DW - Darhm-Uotson əmsalını göstərir. Təmiz eksport funksiyasının reqresiya tənliyinin xarakteristikaları müəyyən edir ki, Azərbaycan Respublikasında 2009-2017-ci illər əsasında tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabına daxil olan import və eksport əməliyyatları üzrə formal statistik məlumatlar əsasında (min ABŞ dolları ilə) qurulmuş reqresiya modeli adevkatdır. Daha doğrusu, mətnin illər ərzində təmiz ixrac funksiyasının dinamikasını ifadə edən (2,2) modeli güvənilir hesab edilir (determinasiya əmsalının qiyməti 0,86-a bərabər olduğu üçün). Bu modeldən məlumdur ki, avtonom sırf eksport 1079,75 mln. dollara bərabərdir. Bu əmsalın müsbət qiyməti olduğu üçün avtonom eksport (cari əməliyyatlar) xarakterizə etmiş olur, başqa sözlə, ölkədə müsbət avtonom xalis ixrac olduğu üçün cari əməliyyatlar üzrə 2014-cü ildə ölkəmiz ən azı 1079,75 mln. dollar həcmində xalis ixrac əldə edə bilər. Reqresiya modelinin avtonom ixrac üçün standart səhvi 301,2 idxala son hədd meylliliyi üçün isə 0,43 tapılmışdır. Avtonom ixracın və idxala son hədd meylliliyin standart səhvi özündən xeyli kiçik olduğu üçün avtonom ixrac və idxala son hədd

meyilliliyi xarakterizə edən rəqəmləri bir o qədər etibarlı saymaq olar. Təhlil aparılan illər üzrə Azərbaycan Respublikası üçün xarici ticarət multiplikatorunu hesablamaq üçün istehlaka son hədd meyilliliyi də müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu səbəblə 2009-2017-ci illər əsasında istehlak funksiyasının qurulması və alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi zəruridir.

Qeyd etdiyimizə görə xarici ticarət multiplikatoru $XTM = \frac{1}{1-b+m}$ düsturu ilə hesablanır.

Deməli, XTM aşağıdakı ədədə bərabər olacaqdır.

$$XTM = \frac{1}{1-0,55+0,43} = 1,136 \quad (2.3) \quad (2.4) \quad [42, 95]$$

Bu onu göstərir ki, regionda istənilən dollar xərci multiplikativ effekt verərək ÜDM-u təxminən 1,136 dollar artırır. Amma ümumi xərclər multiplikatoru 2,2-ə bərabərdir. Ancaq cari əməliyyatlar hesabı mənfi saldosu xərclərin hər dollarının bir hissəsini xaricə çıxartdığı üçün onun multiplikativ effektindən çıxmaqla 1,064 vahid azaltmışdır. Başqa sözlə, ölkədən kapital sızmasının hər dollar xərci ÜDM-a verəcəyi potensial artımı 1,064 dollar azaldır. İndi isə əvvəlki paragrafda göstərilmiş metodologiyaya əsaslanaraq əmtəə ixracı təklifinin proqnoz modelini quraq. Bu model E-Views program paketindən istifadə olunmaqla ən kiçik kvadratlar üsulunun tətbiqi ilə aşağıdakı şəkildə əmtəə ixracının təklifi modeli alınmışdır:

Cədvəl 2.8.

Azərbaycanda ixracın həcmi, effektiv valyula məzənnəsi və ixrac sektorunun istehsal potensialının dinamikası (mln, ABŞ dolları ilə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxracın həcmi(mln.ABŞ)	631,2	781,3	606,1	929,6	1745,2	2314,2	2167,5
İxrac üzrə real effektiv valyuta məzənnəsi	100	103,8	130,9	107,3	1065,6	106,8	114,8
İxrac sektorunun istehsal potensialı (mln.ABŞ)	387,0	451	417	700,5	1464,9	2106,1	2216,6

Qeyd: Cədvəl DSK-mn məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Təhlildən görünür ki, məhsulların ixracına təklif funksiyasında 1% eksport əsasında gerçək təsirli valyuta kursunun artımı 0,55% ixracın həcmində aşağı səviyyəyə düşməsinə səbəb ola bilər. Yəni əgər ölkədə milli valyuta məzənnəsi tərəfmüqabil ölkələrə nisbətən möhkəmlənərsə, onda bu amil ixracı mənfi təsir göstərəcəkdir. Eyni zamanda ixrac sektorunun istehsal potensialının araşdırılması zamanı müəyyən edilir ki, bu amilin 1% artım göstərməsi ixracın 0,74% yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Deməli, 2011-2017-ci illərdə determinasiya əmsalının R2 -0,99 olması və həmçinin dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının R2 m,989 olması nəticəsində məlum olur ki, faktorlar arasında əlaqə sıxdır və həmçinin qeyd edilən illərdə ixracın həcmində dəyişməsinin 99%-i eksport əsasında gerçək təsirli valyuta kursunun və həmçinin eksport sahəsinin istehsal potensialının dəyişməsindən asılı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansında xidmətlərin rolu getdikcə artmaqdadır. Bu özünü qarşılıqlı servislərin ümumi miqdarının artmasında göstərir. Nəticədə, 2009-cu ildə servislər balansı dövriyyəsi (XBD) 479,1 mln ABŞ dolları, uyğun olaraq import 304,6 mln.dollar, eksport 172,3 mln. dollar səviyyəsindən artaraq 2017-ci ildə XBD 3025,8 mln ABŞ dolları, uyğun olaraq idxal 2541,2 mln. dollar, eksport isə 484,6 mln. dollar səviyyəsinə çatmışdır. Başqa cür desək XBD 6,3 dəfə, idxal 8,3 dəfə, ixrac isə cəmi 2,8 dəfə artmışdır. Həmin ildə xidmətlər balansının mənfi saldosu da artmışdır. Belə ki, 2009-cu ildəki 132,3 mln ABŞ dolları səviyyəsindən 2017-ci ildə 2056,5 mln ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə xidmətlər balansının mənfi saldosu 15,5 misildən çox artım etmişdir. Servislər balansının belə yüksək passiv xarakter daşmasının mühüm səbəblərindən biri beynəlxalq neft kontraktları ilə əlaqədar servislərin (qazma işləri, quruda şimal istiqamətində terminal “Çıraq” üzrə ilkin neft hasilatı işləri, Qərb Marşrutu üzrə işlər və s.) xarici dövlətlərin rezidentləri tərəfindən yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır.

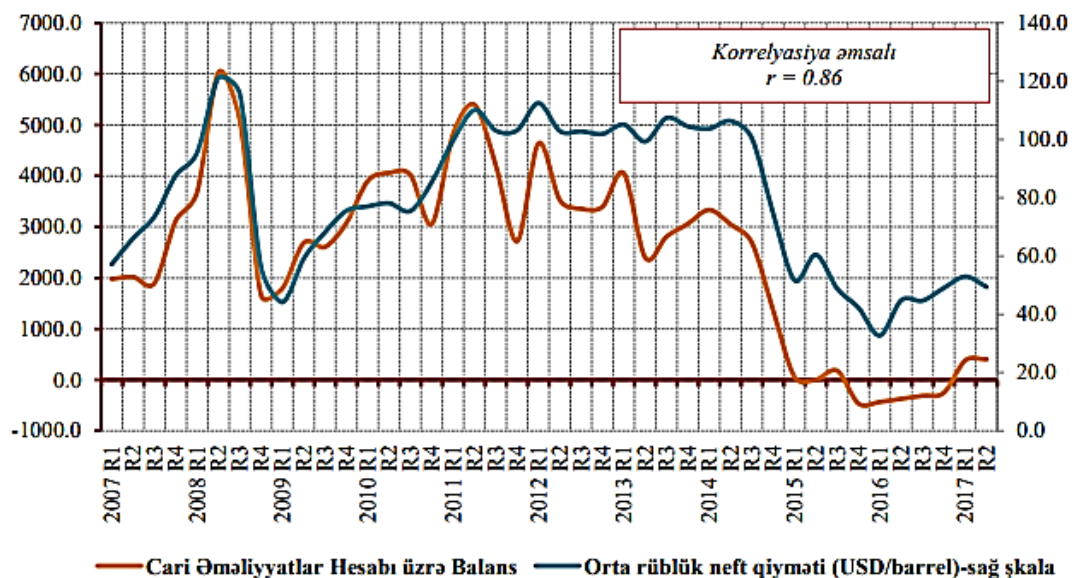
Xarici Ölkələrlə qarşılıqlı xidmətlər sahəsində, əsasən, nəqliyyat xidmətləri, turizm xidmətləri, rabitə xidmətləri, inşaat servisləri və ayrı-ayrı servisləri misal göstərmək olar. Baxılan müddət ərzində yalnız rabitə xidmətləri bütün illərdə müsbət

saldoya sahib olmuşdur. Qalan digər xidmətlər isə mənfi saldo ilə müşahidə edilmişdir. Nəzərə alaq ki, ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün bütün əlverişli şərait mövcuddur. Digər tərəfdən nəqliyyat xidmətləri və başqa xidmət sahələlərinin də inkişafına böyük ehtiyac vardır.

Gəlirlər. 2017-ci ildə qazanılan məbləğ əsasında daxilolmaların və çəkilən xərclərin kompleks dövriyyəsi 459,0 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyd olunanların da mühüm hissəsini 91,9 %-ni (423,8 mln.ABŞ dolları) Azərbaycan Respublikasından ödənişlər əhatə edir. Eyni zamanda nəzərə alaq ki, qazanılan məbləğlə əlaqəli Respublikaya daxil olmuş vəsait 2009-cu illə müqayisədə nisbətən (43 min.ABŞ dolları) aşağı səviyyəyə düşərək toplam 37,1 mln, ABŞ dolları ilə eynilik təşkil etmiş və nəticə etibarilə 2001-ci illə müqayisədə gəlirlər üzrə ümumi kəsir 17,5 mln. ABŞ dolları məbləğində artım edərək 384,7 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

Cari əməliyyatlar- *Neft qiymətinin yüksəlməsi ilə ona sıx bağlı olan Cari Əməliyyatlar Balansında profisit bərpa olunmağa başlamışdır.* Ötən ilin uyğun dövrü ilə müqayisə edildikdə neft qiymətləri - 32% artaraq 2017-ci ilin ilk yarımilində 51.2 USD/barrel olmuşdur ki, bu da öz-özlüyündə nəzərdə tutulan dövrdə keçən ildə müşahidə olunan -801.9 mln. USD tutumunda kəsir +785.6 mln. USD tutumunda profisitlə olunmuşdur. Başqa ifadə ilə desək, dövr ərzində cari hesabda ~ 1.6 mlrd. USD miqdarında yaxşılaşma müşayidə edilmişdir.

Diaqram 1. Neft qiyməti və Cari əməliyyatlar balansı

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cari əməliyyatlar hesabının kəsri qeyri-neft sahəsi əsasında 22.4% aşağı düşərək - 2193.7 mln. USD-dür. Nəzərdə tutulan zaman intervalında sahə əsasında bütün kanallar üzrə (mal və xidmətlərin ixracı, həmçinin ilkin gəlirlər üzrə) daxilolmaların artması ($\approx 20\%$), xaricolmaların isə dəyişməz qalması nəticəsində cari hesab kəsri azalmaqda davam edərək, bu daxili valyuta bazarının maliyyə stabilliyi sferasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Cədvəl 2.8. Cari əməliyyatlar balansının dinamikası

	<i>mln.USD</i>		
	2016 I yarıml	2017 I yarıml	Əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə dəyişmə
Cari Əməliyyatlar Hesabı üzrə Balansı	-801.9	785.6	1587.5
Nefit-qaz sektoru	2026.5	2979.3	952.7
Qeyri-neft sektoru	-2828.4	-2193.7	634.7
Xarici Ticarət Balansı	1933.6	3479.1	1545.5
Nefit-qaz sektoru	4468.7	5865.2	1396.5
Qeyri-neft sektoru	-2535.1	-2386.1	149.0
Xidmətlər Balansı	-1755.9	-2018.8	-262.9
Nefit-qaz sektoru	-1372.1	-1845.5	-473.4
Qeyri-neft sektoru	-383.8	-173.3	210.5
Nəqliyyat	132.0	-25.5	-157.5
Turizm	-32.0	186.3	218.3
Rabitə	-12.4	-11.2	1.2
Tikinti	-1521.3	-1455.4	65.9
Maliyyə xidmətləri	1.5	-20.6	-22.0
Hökumət xidmətləri	-44.2	-26.1	18.1
Digər xidmətlər	-279.4	-666.3	-386.8
İlkin gəlirlər Balansı	-1002.8	-967.5	35.3
Nefit-qaz sektoru	-1070.0	-1040.4	29.7
Qeyri-neft sektoru	67.3	72.9	5.6
Təkrar gəlirlər Balansı	23.1	292.7	269.6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

2009-cu ildə respublika iqtisadiyyatına cəlb edilmiş bilavasitə xarici investisiyaların dövlətlər üzrə quruluşunu aşağıdakı kimi qeyd etmək olar. Nəticədə, 52 mln. ABŞ dolları və ya 23.8 %-i Türkiyənin, 61 mln. ABŞ dolları və ya 28 %-i ABŞ-ın, 28 mln, ABŞ dolları və ya 12.8 %-i Böyük Britaniyanın, 15 mln. ABŞ dolları və ya 6.9 %-i Rusiya- nın, 12 mln. ABŞ dolları və ya 6,1%-i Norveçin, qalan 61 mln. ABŞ dolları və ya 28,2 %-i isə başqa ayrı-ayrı dövlətlərin arasında bölüşdürüldü (Cədvəl 2.2.6).

**Ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların ölkələr üzrə
strukturu**

Ölkələr	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Cəmi
Türkiyə	52	73	188	204	103	70	85	56	31	695
ABŞ	61	208	383	446	166	120	150	42	43	1619
Böyük Britaniya	28	81	184	210	163	105	120	109	98	1089
Rusiya	15	44	85	87	47	281	40	0,8	2	601,8
Almaniya	1	4	27	38	7	25	36	2	0,5	140,8
Yaponiya	5	17	42	67	13	42	135	24	18	363
Fransa	5	-	14	26	44	32	30	26	15	87
Norveç	12	35	69	98	63	45	35	32	26	415
Səduyyə Ərəbistanı	2	7	12	15	6	5	5	6	1	65
BƏƏ	L	2	8	16	8	6	6	4	1	52
İran	1	4	9	41	24	18	20	3	0,1	120.1
İsveçrə	1	4	20	20	15	10	15	15	3,1	103
İtaliya	-	14	13	18	38	25	35	23,1	15	165
Digər ölkələr	39	64	101	194	240	262	188	34,5	12,7	1670,4

Qeyd: Cədvəl TASIC, DSK-nm məlumatları əsasında və müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanıb.

2009-cu ilin məlumatlarına görə ölkəmizdə xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 1385 olmuşdur ki, onlardan da 913-ü birgə müəssisələr, 472-t tam birbaşa xarici investisiyalı müəssisələr idi. Həm birgə müəssisələrin, həm də birbaşa xarici investisiyalı müəssisələrin yaradılmasında əsas rol Türkiyəyə məxsus idi. Belə ki, birgə müəssisələrdə Türkiyənin xüsusi çəkisi-42,3%, İran-21,1%, Rusiya Federasiyası -8%, ABŞ-4,3%, Almaniya -4,1%, Böyük Britaniya -1,8%, İsveçrə -1,5%, İsrail -1,1% təşkil edirdi, Tam bilavasitə xarici investisiyah şirkətlərin formalaşmasında da əsas rol Türkiyəyə aid idi. Həmin dövrdə mövcud olan 472 tam bilavasitə xarici investisiyalı müəssisələrin -115-i və ya 27,4% Türkiyənin, 98-i və ya 3,6% Böyük Britaniyanın, 13-ü və ya 2,7% Ukraynanın payına düşmüşdür. Hesablamalar göstərir ki, xarici investisiyalı şirkətlər ölkəmizin iqtisadiyyatında o qədər də böyük rol oynamır və təkcə xarici iqtisadi fəaliyyətdə bu özünü aydın göstərirdi. Belə ki, DSK-nın informasiyalarına görə 2009-cu ildə və 2010-cu ilin ikinci yarısı xarici investisiyalı şirkətlərin ixracın həcmində xüsusi çəkisi 3,7%, idxalda isə 9,5% olmuşdur.

Analiz nəticəsində aydın olur ki, xaricdən daxil olan kapital axını 2009-cu ilə nisbətən 2017-ci ildə 15117 milyon ABŞ dolları məbləğində artaraq 15667 mln. Dollara çatmışdır. Bunun isə 60,4 %-ni neft sektorunun fəaliyyəti ilə bağlı birbaşa investisiya və neft bonusu təşkil edir.

2017-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına xaricdən (həm kreditlər hesabına konkret proyektlər üzrə, həm də qeyri-kreditlər) 945 mln. dollar bilavasitə investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 900 mln dolları və ya 95,2 %-i beynəlxalq neft kontraktlarının işgörmə bacarığı ilə əlaqədar səhmdar kapital formasında daxil olmuş investisiyalardır.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, neft sahəsinin fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan bilavasitə investisiyaların da ölkə iqtisadiyyatına yönəlməsi xeyli dərəcədə çoxalmağa başlamışdır, 2017-ci il müddətində xarici firmalar, banklar, birgə şirkətlər, həmçinin qeyri-rezident fiziki şəxslər öz ləvazimatlarını iqtisadiyyatımızın ayrı-ayrı sektorlarına yönəltmişlər. BU cür yatırımların kompleks miqdarı 1424 mln dollar olmuşdur. [18, 125]

Nəticədə 2017-ci ildə respublika iqtisadiyyatına cəzb olunan xarici investisiyaların (həm kreditlər hesabına konkret layihələr üzrə, həm də qeyri-kreditlər üzrə) sahə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur: neft sektorou 974,2 %; 4,2 %- tikinti; 3,7 % -nəqliyyat və rabitə; 3,7 % -ticarət və xidmət; 18,4% -sənaye; 2,2% -digər sahə və sferaların payına düşmüşdür.

2010, 2011, 2012 və 2013 cü illərdə xarici investisiyalı şirkətlər ixracda elə xüsusi çəkiyə malik olmadığı halda, 2014-cü ildə isə ölkədə neft məhsullarının ixracında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Müəssisəsinin (ABƏŞ) payı 1015 mln dollar və ya eksportun 94,6%-ini əhatə etmişdir.

Dövlətlər içərisində xarici investisiyaların quruluşunda 2010-cu ildə Türkiyə üstünlüyü ələ almışdırsa, 1995-ci ildən başlayaraq bu üstünlük ABŞ-ın əlinə keçmişdir. Beləliklə də, 2010- 2015-ci illərdə ölkələr üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya yatırımının 1534 mln. dollar və ya 23,0 % ABŞ-m, 891 mln dollar və ya 13,4% Böyük Britaniyanın, 775 mln dollar və ya 11,6% Türkiyənin, 599 mln

dollar və ya 9,1% Rusiyanın, 357 mln dollar və ya 5,4 % Norveçin, 321 mln dollar və ya 4,8% Yaponiyanın, 46 mln dollar və ya 0,7% Fransanın, 138 mln dollar və 2,1% Almaniyanın, 117 mln dollar və ya 1,7% İrannın, 129 mln dollar və 1,9 % İtaliyanın 85 mln dollar və ya 1,2% İsveçrənin, 52 mln dollar və ya 0,8% Səduyyə Ərəbistanın, 47 dollar və ya 0,7 % BƏƏ-nin, qalan 1088 mln. dollar və ya 16,3 %-i isə başqa dövlətlər arasında bölüşdürülmüşdür (Cədvəl 2.17). Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının statistik göstəricilərini yığcam şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar;

Cədvəl 2.10.

Tədiyə balansının əsas göstəriciləri (mln. ABŞ dolları ilə)

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Cari əməliyyatlar üzrə kəsir	-401	-931	-916	-1365	-599	-168	-52	-768	-2020
Ticarət balansının saldosu.	-373	-694	-567	-1046	-408	319	614	481	-98
Xidmətlər balansının saldosu	-132	-292	-384	-369	-228	-224	-375	-1320	-2056
Humanitar və texniki yardım	87	86	58	45	37	73	-	-	-
Neft borusu	175	37	74	75	155	100	6	-	-
Azərbaycana cəlb edilmiş birbaşa investisiyalar	155	591	1068	1085	691	588	813	2024	3948
Cəlb edilmiş kreditlər	132	113	204	126	339	293	213	25	59
Xarici valyuta ehtiyatlarının (artma, azalma)	-166	-71	244	-18	288	-274	-265	-196	-125

Qeyd Cədvəl tədiyə balansının göstəriciləri və müəllifin hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Aydındır ki, respublika iqtisadiyyatının maliyyə ləvazimatlarına olan tələbatın ödənilməsində xarici borclar əsas yer tutur. Ümumiyyətlə, göstərək ki, Azərbaycan Respublikasına təqdim edilən, xarici borclar iki kateqoriyaya ayrılır:

1. Ölkədə İqtisadi islahatların dəstəklən inəsi və tədiyə balansının tənzimlənməsi üçün Beynəlxalq Maliyyə-Kredit institutlarından alınmış kreditlər;
2. Ölkədə müxtəlif investisiya layihələrin, maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq Maliyyə institutları və digər xarici təşkilatlardan alınmış kreditlər.

Nəzərə alaq ki, tədiyə balansının verdiyi informasiyaya görə 2016 -cı il yanvarın 1-nə Azərbaycan Respublikasının 1420 mln ABŞ dolları miqdarında xarici borcu olduğu göstərilir.

1-ci kateqoriyaya daxil olan borclar BVF və Dünya Bankı (DB) tərəfindən verilmiş kreditlər hesabına formalaşib. Bu kateqoriyaya aid borclar 600 mln. ABŞ dollardır. Bu borclardan 431 mln, ABŞ dolları BVF-dan, 169 mln. ABŞ dolları isə DB qrupundan alınıb.

2- ci kateqoriya üzrə bordar isə DB qrupundan və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından, o cümlədən AYİB, Britaniya Banklar Qrupu, İslam İnkişaf Bankı, Küveyt Fondu, Türk Eksimbankı, Yapon Eksİmbatıki və s. tərəfindən Azərbaycana müxtəlif investisiya projelərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə verilmiş kreditlərdir ki, bu kreditlərin nəticəsində 820 mln. ABŞ dollar borc yaranmışdır. Dünyanın praktiki fəaliyyətinə əsaslanaraq göstərə bilərik ki, xarici borcların həcmnin çox olması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi reaksiya göstərir. Nəticədə, belə xoşagəlməz vəziyyətin qarşısının alınması üçün xarici borclara nəzarət sistemi formalaşdırılır. Xarici borclara nəzarət zamanı aşağıdakı kriteriyalardan istifadə olunur.

1. Xarici borcun ölkənin ixracına nisbəti, bu göstərici 200 %-dən çox olmamalıdır;

2. Xarici borcun ölkənin ÜDM-nə nisbəti, bu göstərici 40 %-dən çox olmamalıdır;

3. Xarici borca xidmətlə bağlı bütün ödənişlərin ÜMM-a nisbəti, bu göstərici 5%-dən çox olmamalıdır. [23, 181]

Nəzərə alaq ki, I göstərici Azərbaycan Respublikasında 61,7 %, 2-ci göstərici 27,8 %, 3-cü göstərici üzrə isə 2016-cı ildə dövlət büdcəsindən xarici borclara xidmət 61,9 mlrd, manat və ya 13,5 mln. ABŞ dollar ayrılıb. Bu rəqəmin ÜMM-a nisbəti heç 1 %-də təşkil etmir. Beləliklə də, edilən analiz göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında xarici borc problemi elə də kəskin dayanmır. Lakin bu problemin kəskinləşməsi təhlükəsi vardır. Nəticədə, xarici borc məsələsi istənilən bir ölkədə o vaxt yaranır ki, alınmış kreditlər real sektora investisiya kimi deyil, digər məqsədlər üçün istifadə edilmiş olsun (məs., makroiqtisadi sabilliyə, tədiyə balansının kəsrinin ləğvinə və s.). Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə institutlarından aldığı kreditlər məhz

belə məqsədlərə sərf edilib. Həmçinin, nəzərə alaraq ki, alınan kreditlərdən faydalanma əlverişliliyi də əsas rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq bildiririk ki, respublika ərazisində makroiqtisadi sabilliyi bərpa etdikdən sonra quruluş islahatlarının yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tam olaraq, deyə bilərik ki, ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların yardımı ilə xeyli müvəffəqiyyət əldə edilmişdir. Belə ki, Ölkənin qaza olan tələbatı tam ödənilmiş və hotla Gürcüstan Respublikasına qaz ixrac etmişdir. Eyni zamanda Türkiyəyə qazıtı ixracı üçün də Transxəzər qaz kəmərinin çəkilməsinə dair ilkin sazişlər imzalanmışdır. Razılaşmaya görə Azərbaycan Respublikası Türkiyəyə 15 il ərzində 82.2 milyard kubmetr (orta hesabla ildə 5.9 milyard kubmetr) qaz ixrac edəcəkdir.

BVF-nun və Dünya Bankının tövsiyələri əsasında ölkədə struktur dəyişikliklərinin aparılması üçün də kreditlər ayrılmışdır. Respublikamızın sənaye sahələrinin inkişafında da xarici investisiyaların rolu böyükdür, Belə ki, ölkədə "Baku Coca-Cola Batters İtd", "Kaspian Fish" balıq zavodu, European Tobacco-Baku1, "Xəzər bitkisəlyəğ" Marqarin zavodu, "Şollar" mineral su zavodu və s. kimi istehsal obyektləri qurulub. Eyni zamanda, rabitə sahəsində "Azərsell" və "Baksell" kimi müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi ölkənin telekommunikasiya sisteminin tam dünya standartlarına müvafiq formada yarandığına bariz nümunədir. Hesab edək ki, respublikamız rabitə sənayesinin tərəqqisinə görə MDB dövlətləri içərisində qabaqcıl yerlərdə gedir.

Tikinti sahəsinə cəlb olunan xarici investisiyaların yardımı ilə Bakı şəhərində beynəlxalq standartlara uyğun hotellər və s. bu kimi obyektlər tikilmiş və yenidən formalaşmışdır. Binə aeroportunda beynəlxalq uçuşların olması məqsədlə beynəlxalq standartlara müvafiq bina istifadəyə verilmişdir.

Aydındır ki, respublikamızın səmərəli coğrafi şəraiti mövcuddur ki, bu da respublika iqtisadiyyatında dünya praktikasından istifadə edərək turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Nəticədə tədiyə balansının analiz edilməsi göstərir ki, son zamanlarda Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi münasibətlər sistemində nəzərə çarpan bir sıra müsbət dəyişikliklərdən əlavə bir çox problemlər və xoşagəlməz meyillər də mövcuddur.

Bu analiz həm də onu sübut etdi ki, hazırda Azərbaycanda xarici iqtisadi gedişatın dövlət nizamlanması vahid sistem şəklində fəaliyyət göstərmir. Səbəbi odur ki, Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK), Dövlət Statistika Komitəsi (DSK), TASH-in ali məcmuəsinin, Maliyyə Nazirliyinin və Milli Bankın xarici iqtisadi fəaliyyətin eyni göstəriciləri üzrə informasiyalar bir-birindən çox fərqlənirlər. Həmçinin, bu burdan məlum olur ki, dövlət iqtisadiyyata tam nəzarət funksiyasını təbliğ edə bilmir və bu səbəblə də balans maddələri üzrə hərtərəfli, tam və dəqiq informasiyaya sahib deyildir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində müşahidə olunan müsbət meyillər və dəyişikliklər kimi aşağıdakıları göstərmək olar: Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi qarşılıqlı əlaqələr sistemində əsl bərabər hüquqlu, müstəqil subyekt kimi təmsil olunaraq 2009-2017-ci illər ərzində dünyanın 30-a yaxın dövləti, o cümlədən iqtisadi baxımdan tərəqqi etmiş dövlətləri ilə alış-veriş, iqtisadi birgə iş görülməsi mövzusunda saziş və müqavilələr imzalanmışdır, Çin, Özbəkistan, Türkmənistan, Gürcüstan, Rumıniya və Almaniya ilə imzalanmış dövlətlərarası sazişlər Azərbaycanı qədim "İpək Yolu" zamanı olduğu kimi yenidən beynəlxalq Avropa Qafqaz-Asiya transmilli nəqliyyat dəhlizinin mərkəzinə çevirməkdir;

Hal-hazırda respublikamızın BMT daxilində olan bir çox işçi sahələrlə (BMT-ni tərəqqi proqramı, BMT-nin sənaye üzrə təkmilləşmə təşkilatı (YUNİDO), BMT-nin ticarət və təkmilləşmə üzrə konfransı (YUNKTAD), BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı sahəsi, Avropa üçün iqtisadi Komissiya, BMT-nin iqtisadi və sosial şurası, BMT-nin Asiya və Sakit Okean üçün iqtisadi və sosial komissiyası (ESKATO) BYT, DR, AYİB, ÜTT və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratması, bəzi beynəlxalq saziş və müqavilələrə qoşulması, MDB, QDHÖB, İƏB, AB, EKO kimi

iq̄tisadi t̄şkilatlara aid olması və onun yeni iqtisadi birliklərin (XHÖB, ÜQB, GÜÖAM) yaradılmasının t̄şəbbüskarı olaraq göstərilməsi uğurlu addımdır;

Neft sənayesinə və onunla əlaqədar başqa sektorlara 60 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qovulması barəsində dünyanın tərəqqi etmiş və iri dövlətlərinin (Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, İran, Yaponiya, Rusiya, Norveç, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı) aparıcı neft müəssisələri ilə kontraktlar bağlanmış və artıq bu kontraktlar əsasında 5 neft konsersumu işə başlamışdır. Bağlanan beynəlxalq neft müqavilələrinin, o cümlədən ticarət müqavilələrinin səmərəlilik dərəcəsi ilbəl yaxşılaşır. Nəticədə, Azərbaycan Respublikasında, həmçinin Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsində neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə əsasən bağlanmış müqavilələrin yerinə tətbiq edilməsindən qazanılan gəlirlərin daha məqsədəuyğun istifadə olunması üçün 29 dekabr 1999-cu ildə respublika prezidentinin 240 sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu formalaşmışdır. 2017 -ci ilin 1 yanvarı üçün verilən informasiyaya görə bu fonda 271 mln. ABŞ dolları tutumunda ləvazimat daxil olmuşdur ki, bu da ölkənin iqtisadi və sosial yöndən tərəqqi etdirilməsi üçün çox faydalı maliyyə mənbəyidir.

III FƏSİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TƏDİYƏ BALANSININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ

3.1. Tədiyə balansının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi yolları

Hazırda tərəqqi etmiş və tərəqqi etməkdə olan dövlətlərin bir çoxu tədiyə balansını əsas qəbul edərək BVF-nun beynəlxalq tədiyə münasibətləri üzrə müxtəlif əməliyyatlarının nəticələrinin uçotunun unifikasiyasını nəzərdə tutan standart sxeminə əsasən tərtib edirlər.

Respublikamızda tədiyə balansının quruluşunun optimallaşdırılması, onun nizamlanması mühüm makroiqtisadi məsələlərdən hesab edilir. Bundan əlavə bir çox makroiqtisadi mexanizm demək olar bu məlumat qaynağında toplandığından hökumətin iqtisadiyyat sektorunda həyata keçirdiyi islahatların nəticəsi bu rəsmi kağızda qeyd edilir. Müstəqil dövlət olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti 1991-ci ildən yaranmağa başlamışdır. Sözügedən dövrə kimi iqtisadi siyasət mərkəzlərinin hamısı Moskva hökumətinin rəhbərliyi ilə tətbiq edilirdi. Bu səbəblə keçmiş ittifaq bağlamış respublikalarda, həmçinin Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu və statistikasını aparılmırdı.

Təkcə 5 ildən bir Azərbaycan Dövlət Statistika İdarəsi rəhbərliyi altında sahələrarası tarazlıq hazırlanırdı ki, burada da Azərbaycandan çıxarılan və gətirilən məhsulların statistikasını göstərilirdi. Azərbaycan Respublikasının keçmiş SSRİ daxilində sonuncu dəfə sahələrarası tarazlığı 1987-ci ildə tərtib edilmişdir. 1991-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası azad xarici iqtisadi fəaliyyət göstərməyə başladı. Sözügedən ildən bu yana Beynəlxalq Valyuta Fondu nəşriyyatı rəhbərliyi hesabına hər il Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansını dərc olunur. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansını Dövlət Statistika Kominəsinin (DSK), Dövlət Gömrük Komitəsinin (DGK), bank statistikasının və digər nazirlik və təşkilatların məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının MB işləyib tərtib

edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1995-ci il 8 fevral tarixli 25 sayılı təklifinə əsasən Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı, ilk dəfə, qeyd olunan idarə tərəfindən 1995-ci il üçün hazırlanmışdır. Ötən illər əsasında isə tədiyə balansı BVF-nun ekspertləri hesabına işlənib hazırlanıb. Nəzərə alaq ki, BVF hər il öz iştirakçısı olan dövlətlərin tədiyə balanslarını tərtib və nəşr edir. [24, 121]

Son zamanlarda böyük neft eksportu davamlı olaraq, tədiyə balansının cari hesabının müsbət saldosuna və mövcud regiona xeyli dərəcədə valyuta axınına şərait yaratmışdır. Həmin böyük məbləğli neft gəlirləri makroiqtisadi dəyişməzliyə və daxili maliyyə tədarüklərinin artımına gətirib çıxarmışdır ki, bu da Azərbaycan hökumətində üsyanın qısamüddətli fəsadlarını azaltmaq məqsədilə nəzərə çarpacaq fəaliyyət şansı vermişdir. Qlobal maliyyə böhranından əvvəl Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in yüksəliş tempi 3 il davamlı olaraq yer üzündə ən yüksək, 2005-cı ildə 26,4%, 2006-cı ildə 35,4%, 2007-ci ildə 25%-lə ifadə olunan mexanizmlərlə yaddaşlara həkk olunmasına baxmayaraq, 2008-ci ildə 10,8%, 2009-cu ildə 9,3 %-lik yüksəliş müşahidə edilmişdi və ölkəmiz başqa ayrı-ayrı MDB ölkələri ilə nisbətdə kifayət qədər dözümlü vəziyyətdə olmuşdur.

2010-cu ildə respublikada yüksək sürətlə iqtisadi artımın fəaliyyət göstərməsi, milli məhsullara xarici tələbatın (partnyor ölkələrdə iqtisadi artım) artması, investisiya şəraitinin daha da yaxşılaşdığı zaman kapital axınının daha da böyüməsi, dünya bazarlarında neftin qiymətinin yüksək səviyyədə qalması kimi məsələlər tədiyə balansının parametrlərinin məqsədyönlü yaxşılaşmasını əsaslandırmışdır.

Neft strategiyası hesabına respublikamız Xəzər dənizinin iri enerji potensialını ilk mənimsəyən və ərazinin tərəqqi etməsində keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli yaradan, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət münasibətlərinin daha da böyüdülməsinin, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin tərəqqisində, İNOQATB, TRASEKA və başqa böyük projelərin reallaşmasında Xəzəryanı və Qafqaz bölgəsində əsas rol oynayan bir dövlətə çevrilmiş, yer üzünün neft-qaz mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 13 iyul 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan vacib eksport boru kəmərinin açılış mərasimində söylədiyi nitqində qeyd etdiyi kimi “1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycan Respublikasında böyük neft siyasətinin təməli qoyulmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin iştirakı ilə başlanmış Azərbaycanın yeni neft strategiyası öz imkanını ondan faydalanıb bizi bütün məqsədlərimizə çatdırdı; “Azəri-Çıraq- Günəşli” neft yataqlarının istifadəsi hesabına hasil olunan Azərbaycan nefti bu gün dünya bazarına fərqli yollarla eksport edilir. Xarici neft müəssisələrinin neft sahəsindəki işləri bizə şans yaradır ki, Azərbaycan iqtisadi yöndən tərəqqi etsin, neft amillərindən hərtərəfli yararlanınsın”.

Neft projelərinin gerçəkləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın zəruri sektorlarının hamısını təkmilləşdirmək üçün başqa səmərəli üsullardan da faydalanmaq üçün şərait yaradır və çoxsahəli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması meyilini möhkəmləndirir. Demək olar 1997-ci ildən başlayaraq “Əsrin müqaviləsi” proyehti əsasında neft hasil olunur. Yalnız 2010-cu ildə 41,7 mln. ton neft hasil olunmuşdur ki, nəticədə 1995-ci ildəkindən 5,6 misil, 2003-cü ildəkindən isə 3,3 misil çoxdur.

Neft hasilatının ilbəil çoxalması ilə sənayenin tərəqqi istiqaməti və strukturunda nəzərə çarpan yeniliyin olacağı gözlənilir. Bununla neft-qaz sənayesinin aktiv olması ölkə iqtisadiyyatının başqa sektorlarının tərəqqisinə təsir edəcəkdir. Sözsüz ki, bu neft gəlirləri hesabına olacaq milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini artıracaqdır. [14 105]

“Üç dəniz əfsanəsi”, “Əsrin ən böyük layihəsi”, “Avrasiyanın ən böyük arteriyası” adlandırılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) mühüm eksport boru kəməri proyehtinin gerçəkləşməsi Azərbaycan milli iqtisadiyyatının azadlığının bərpa edilməsi məqsədilə qüsursuz infrastruktur obyektidir, onun ən böyük nailiyyətidir. BTC milli iqtisadiyyatımızın tərəqqisinin ən üstün cərəyanlarından biridir. O “Əsrin müqaviləsinin yerinə yetirilməsi hesabına Xəzər dənizinin Azərbaycan ərazisindən hasil ediləcək neftin dünya bazarına problemsiz çıxarılmasını reallaşdırdı. BTC dünya əhəmiyyətli bir eksport kəməridir və milli sərhədləri keçsə də, Azərbaycan

Respublikası iqtisadiyyatının əsas tərkib hissəsidir, onun tərəqqi etməsinin bariz nümunəsidir və respublikanın tədiyə balansının müsbət saldosunda əhəmiyyətli rolu ilə seçilir.

Azərbaycanda neft resurslarının idarə edilməsinin məqsədəuyğun strategiyasının tətbiq edilməsi və onun dövrlərlə gerçəkləşdirilməsi hazırkı tərəqqi dövründə fərqli əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiya neft ölkəsi olan respublikamıza davamlı makroiqtisadi idarəetmənin xeyli strateji sahələrini əhatə edir və neftdən gələn qazancın məqsədəuyğun istiqamətlərini özündə əks etdirir. Strategiyanın konseptual əsasını «Holland sindromu»na yol verilməməsi prinsipləri əhatə edir.

Yer üzünün, əsasən də Avropanın çox diqqət etdiyi məsələ ölkəmizdə hasil ediləcək təbii qazın Avropa ölkələrinin enerji qorunmasının bərpa olunmasında oynayacağı roludur. Rusiyanın təbii qaz eksportunda inhisarçılığı və bundan iqtisadi problemlərdən çox siyasi təzyiq üsulu olaraq istifadə etməsi dünyanı əlavə təbii qaz mənbələrinin axtarışına məcbur edir və belə bir mənbə olaraq dünyanın tanınmış ekspertləri ən çox Azərbaycana güvənirlər. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin verdiyi informasiyaya görə, hal-hazırda Avropanın qaza illik ehtiyacı 520 mlrd, kubmetrdir ki, bunun da 44%-i Rusiya rəhbərliyi altında bərpa olunur. Azərbaycanın Xəzər dənizindəki təbii qaz sərvətləri 625 mlrd, kubmetr və kondensat isə 101 mln. ton dəyərləndirilir. Azərbaycanın “Şahdəniz” yatağından istehsal olunacaq qaz nəticəsində ilkin dövrdə Türkyəyə 2,5 mlrd, kubmetr, sonrakı dövrlərdə isə 6,6 mlrd, kubmetr qaz eksportu planlaşdırılır, gələcəl dövrlərdə isə Azərbaycan qazının Türkiyə ərazisindən ilk öncə Yunanıstan, oradan isə Fransa və İtaliyaya ekportu düşünülür. Nəzərinizə çatdıraq ki, Azərbaycan ərazisindən keçəcək qaz kəməri köməyilə Türkmənistan və Qazaxıstan qazının nəql edilməsi proyeqtinin gerçəkləşdirilməsi isə Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatında fəaliyyətini daha da artıracaqdır.

Ötən illərdə olduğu kimi 2010-cu ildə də xarici iqtisadi əməliyyatlar neft- qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sahəsi əsasında isə mənfi saldoya sahib olmuşdur. Respublikada sürətli iqtisadi artım strategiyasının, o cümlədən onun

mühüm tərkib hissəsi olan neft-qaz strategiyasının müvəffəqiyyətlə gerçəkləşdirilməsi ölkənin eksport potensialının yüksəlməsini əsaslandırılmışdır.

Tədiyə balansının sahələrə bölünməklə analizi isə göstərir ki, ötən illərdə olduğu kimi 2016-cı ildə də xarici iqtisadi proseslər neft-qaz sahəsi üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sahəsi üzrə isə mənfi saldoya sahib olmuşdur.

Respublikamızın 2016-cı ildə də tədiyə balansının quruluşunda xarici iqtisadi proseslər neft-qaz sahəsi üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sahəsi üzrə isə mənfi saldoya sahib olmuşdur. Respublikada sürətli iqtisadi artım strategiyasının, neft-qaz strategiyasının müvəffəqiyyətlə gerçəkləşdirilməsi ölkənin eksport potensialının artmasını əsaslandırmışdır. Nəticə etibarilə 2016-cı ildə tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabında son dövrlər nəzərə çarpan profisit 2012-ci illə müqayisədə 4,0 misli qədər artmış və cari əməliyyatlar hesabında 15,0 mlrd. ABŞ dolları miqdarında müsbət saldo olmuşdur. (cədvəl 3.1.1).

Cədvəl 3.1.

Azərbaycan Respublikasında 2012-2016-cı illərdə tədiyə balansının əsas analitik göstəriciləri (mln, ABŞ dolları):

	2012-ci il	2016-cı il
I.Cari əməliyyatlar hesabının saldosu	3707,6	15039,6
Xarici ticarət balansı	7745,3	19730,4
Xidmətlər balansı	-1923,4	-1732,9
Gəlirlər balansı	-2680,6	-3467,0
-İnvestisiya gəlirlərini repatriasiyası	-2374,5	-3052,4
Cari əməliyyatlar balansı	566,3	509,i
II.Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosu	-1991,5	-4578,4
Birbaşa investisiyalar	1306,5	329,1
- Azərbaycanca cəlb olunmuş	4469,0	3347,3
- Xaricə yönəldilmiş	-705,5	-232,0
- İnvestisiyaların repatriasiyası	-5070,0	-2786,2
Kreditlər və digər investisiyalar	-702,0	-4907,5
III. Tədiyə balansının ümumi saldosu (Ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi)	1716,1	10461,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı

Xarici alış-veriş balansının müsbət saldosu 2012-ci ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə 2,5 dəfə artmışdır. Bu da kapitalın və maliyyənin fəaliyyəti hesabına yaranmış mənfi saldonu maliyyələşdirərək tədiyə balansının kompleks saldusunun müsbət olmasını əsaslandırmışdır. Neft-qaz sahəsi üzrə ümumi daxilolmalar ən çox neftin ekportu və bu sahəyə cəlb edilən xarici kapital nəticəsində formalaşır.

Neft-qaz sahəsi üzrə kompleks daxilolmalar ən çox neftin eksportu və bu sahəyə cəlb edilən xarici kapitala əsasən formalaşır. Bu sahə üzrə ödənişlər isə ən çox qalan xeyirin və investisiyaların repatriasiyasını, maşın, texniki vasitə və digər texnoloji avadanlıqların və servislərin idxalının maliyyələşdirilməsinə istifadə olunan ləvazimatları özündə əks etdirir. Neft-qaz sahəsi üzrə yaranmış kompleks müsbət saldo iqtisadiyyatın digər sahələrinin xarici valyutaya ehtiyacının maliyyələşdirilməsini və ölkənin valyuta resurslarının artmasını təmin etmişdir.

İxrac olunmuş xam neftin 21,0 mlrd. ABŞ dolları Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən hasil olunmuş neftin ümumi dəyəridir. İxrac olunmuş ümumi xam neftin 1,3 mlrd. ABŞ dolları isə başqa şirkətlər tərəfindən xaricə yollanmışdır ki, bunun da 126,3 mln. ABŞ dolları Şahdəniz yatağından emal edilmiş kondensatın, 1162,5 mln. ABŞ dolları isə “Əsrin müqaviləsi” ilə bağlı konsorsiumun xarici səhmdarlara məxsus olan neftin dəyəridir. Eksport ümumi xam neftin 1288,8 mln. ABŞ dolları isə ARDNŞ və ölkənin başqa ayrı-ayrı şirkətləri tərəfindən xaricə göndərilmişdir.

2016-cı ildə ölkənin qeyri neft-qaz eksportu keçən ilə nəzərən 21% artaraq 1,4 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur.

Təqdirə layiq haldır ki, 2016-cı il ərzində ölkənin qeyri-neft sahəsinə məxsus olan eksport malların ümumi dəyəri 2015-ci ilə nisbətən 0,1% artaraq 1177,4 mln. ABŞ dollara çatmışdır. Bu artım əsas etibarilə maşınqayırma mallarının, əlvan və qara metalların və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artımı hesabına əldə edilmişdir.

Xidmətlər balansı. Modern dövrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə xidmət sferası dinamik tərəqqi edən sahə kimi çıxış edir. Xidmətin rolu ödəmə və gəlirlərin

quruluşunda davamlı olaraq artır. Çox növlü ticarət mallarının istehsalının və ehtiyatlarının artması ilə bağlı olaraq ənənəvi servis sahələri (nəqliyyat, bank, sığorta, rabitə) köklü şəkildə təkmilləşir.

Nəzərə alaq ki, Azərbaycan Respublikasında xidmətlərlə xarici alış-veriş sirkulyasiyası, eksport və import ilbəl artır. Nəticədə, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasında xidmətlərin eksportu 172,4 mln. dollar, importu 304,6 mln. dollar təşkil etdiyi halda bu göstərici 2016-cı ildə uyğun olaraq 2064,9 mln. dollar və 3797,8 mln. dollar təşkil etmişdir (cədvəl 3.1.4). Yəni, qeyd edilən müddət ərzində servislərin eksportu demək olar ki, 10,5 dəfə, importu isə 11,3 dəfə artmışdır.

Cədvəl 3.2.

Azərbaycanda xidmətlərlə ticarətin dinamikası (2009 -2016-ci illər)

mln. ABŞ dolları

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İxraç	172,4	259,8	682,9	939,9	1247,5	1546,9	1776,3	2064,9
idxal	304,6	484,4	2652,9	2863,3	3378,5	3889,5	3388,9	3797,8
Dövriyyə	477	744,2	3335,8	3083,2	4626	5436,4	5165,2	5862,7
Saldo	-132,2	-224,6	-1970	-1923,4	-2131	-2342,6	-1612,6	-1732,9

2016-ci ildə xarici ölkələrlə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi münasibətlərində qarşılıqlı servislər vacib mövqelərdən birini tutmuş və bu servislərin ümumi tutumu 5862,7 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Cədvəl 3.1.4-dən göründüyü kimi, xidmətlərlə xarici ticarət mənfi saldoya malikdir və bu vəziyyət kifayət qədər dayanıqlıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın xidmətlər sahəsində idxaldan asılılığın gücləndiyi müşahidə olunur. Xidmətlər sahəsində idxal asılılığının bir sıra vacib səbəbləri var. Həmin səbəblərin ən vaciblərindən biri ənənəvi xidmət sektorlarının idxalına ehtiyacını hələ də yüksək olaraq qalması və həmçinin mütərəqqi, texniki və texnoloji baxımdan mürəkkəb xidmətlərə ehtiyacın artmasıdır. Bununla yanaşı son dövrlərdə xidmətlərlə ticarətdə mənfi saldo Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin inşası ilə bağlı tikinti servislərinin importunun mükəmməl dərəcədə yüksəlməsi səbəbindən baş

vermişdir. Zənnimizcə, turizm servislərindən faydalanmaq üçün xarici ölkələrə gedən azərbaycanlı turistlərin sayının lazımlı dərəcədə artması da mənfi saldoya öz “töhfəsini” vermişdir.

Bütövlükdə, xidmətlər üzrə mənfi saldo 2009-cu ildə 132,2 mln. ABŞ dolları, 2016-cı ildə isə 1732,9 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Yəni, son 15 ildə bu göstərici təxminən, 13 misli qədər artmışdır. Bu isə, bir yandan, servislər sektorunda importdan asılılığı və onun artdığını, digər yandan isə milli xidmətlər sahəsinin hələ də zəif tərəqqi etdiyini və tamamilə bu sahənin rəqabət bacarığının aşağı olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, 2009-cu ildə qarşılıqlı xidmətlərin ölkənin xarici dövlətlərlə mal və xidmətlər üzrə ümumi eksport-import sirkulyasiyasında xüsusi çəkisi ötən illə müqayisədə 3,3% artaraq 15,8% olmuşdur.

2016-cı ildə xarici ölkələrlə Azərbaycanın iqtisadi münasibətlərində qarşılıqlı servislər mühüm mövqelərdən birini tutmuşdur və həmin servislərin ümumi miqdarı 5862,7 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Bunun da 3797,8 mln. ABŞ dolları qeyri-rezidentlər hesabına Azərbaycanın rezidentlərinə, 2064,9 mln. ABŞ dolları isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin rezidentlərinə etdiyi servislərdir. Beləliklə, xidmətlər tarazlığının saldosu mənfi 1732,9 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Beynəlxalq statistika göstərir ki, dünya ölkələri üzrə tədiyə balansı həmişə tarazlıq vəziyyətində olmur, yəni cari əməliyyatlar əsasında saldo və yekun balans saldosu adətən sıfıra çevrilmir və nəticədə tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə dövlət balanslaşdırıcı əməliyyatlar və ehtiyatlar üzrə dəyişmələr həyata keçirir.

Əvvəllər istisna təşkil edən tədiyə balansının qeyri-tarazlığı hal-hazırda müasir dövrümüzün səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilməkdədir. XX əsrin ikinci yarısında yer üzündə iqtisadi artım templəri bəşəriyyət tarixində bir sözlə, özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatında yaranan qeyri-bərabərlik bunun gerçək yaradıcısı hesab edilir. Nəticədə, Yaponiya və Almaniyanın dünya iqtisadiyyatındakı mövqələrinin möhkəmlənməsi bu ölkələr üzrə cari tədiyə

balansının müsbət saidosu ilə müşahidə olunur. Yəni, dünya iqtisadiyyatındakı tarazlığın kəskin şəkildə pozulması nəticə etibarilə tədiyə balanslarında kəskin dəyişmələrə gətirib çıxarır.

Tədiyə balansı üzrə yaranan qeyri-tarazlıq ölkə iqtisadiyyatı baxımından bir sıra hadisələrin baş verməsinə təkan verir. Cari əməliyyatlar əsasında balansın dəyişməz müsbət saldosu milli valyutanın mövqeyini möhkəmləndirir, həmçinin, ölkədən kapital axını üçün vacib olan güclü maliyyə bazasının yaranmasına şərait yaradır. Əksinə, sabit mənfə saldo milli valyutanın mövqeyini zəiflədir və regiona daha xeyli xarici kapitalın cəzb olunmasına təmin edir.

Tədiyə balansı həmişə dövlət tənzimlənməsinin obyektlərindən biri kimi çıxış edib. Bu aşağıdakı bir sıra amillərdən irəli gəlir:

1. Tədiyə balansı daim qeyri-tarazlıq vəziyyətində olur. Bəzi dövlətlərdə bu özünü nizamsız kəsirlər formasında, digərlərində isə aktiv saldo şəklində büruzə verir. Beynəlxalq hesablaşmalar balansının qeyri-sabitliyi valyuta məzənnəsinin dinamikasına, kapitalın miqrasiyasına və iqtisadiyyatın vəziyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir.

2. XX əsrin 30-cu illərindən bəri qızıl standartının dağılması ilə bağlı olaraq tədiyə balansının qiymət nizamlanması hesabına kortəbii tarazlaşdırılması mexanizmi son dərəcə zəif fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən tədiyə balansının tarazlaşdırılması dövlət tərəfindən əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsini tələb edir.

3. Təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi şəraitində iqtisadiyyatın dövlət nizamlanması sistemində tədiyə balansının rolu xeyli artmışdır. Onun tənzimlənməsi məsələsi iqtisadi artım templərinin təmin olunması, işsizlik və inflyasiyanın qarşısının alınması kimi vəzifələrdən əlavə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını əhatə edir [9; s. 147].

Tədiyə balansının nizamlanmasının maddi olaraq əsas hissəsini aşağıdakılar əhatə edir:

- dövlət mülkiyyəti, o cümlədən, qızıl-valyuta ehtiyatları;

- dövlət büdcəsi tərəfindən yenidən bölüşdürülən milli gəlirlərin payının artırılması (40-50%-ə qədər);

- dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə kapital ixracatçısı və kreditor kimi bilavasitə iştirakı;

- dövlət nizamlanması idarələri hesabına və normativ protokolların yardımı ilə xarici iqtisadi əməliyyatların reqlamentləşdirilməsi.

Tədiyə balansının dövlət nizamlanması onun mühüm maddələrinin formalaşdırılmasına, həmçinin, yaranmış saldonun örtülməsinə istiqamətlənən dövlətin iqtisadi, o cümlədən valyuta, maliyyə və pul-kredit tədbirlərinin məcmusudur. Tədiyə balansının tənzimlənməsinin müxtəlif metodları mövcuddur. Ölkənin beynəlxalq hesablaşmalarından və valyuta-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq bu metodlar xarici iqtisadi əməliyyatların ya həvəsləndirilməsinə, ya da onların məhdudlaşdırılmasına yönəldilə bilər. Kəsirli tədiyə balansına malik ölkələrdə ixracın həvəsləndirilməsi, idxalın məhdudlaşdırılması, xaricdən kapitalın cəlb olunmasının artırılması və xaricə kapital axımının qarşısının alınması məqsədləri ilə yerinə yetirilir, aktiv saldo olduqda isə əksinə tədbirlər təşkil edilir: [18, 125]

Deflyasiya siyasəti. Daxili tələbatın azaldılmasına yönəldilmiş bu cür siyasət sosial məqsədlər üçün istifadə edilən büdcə xərclərinin məhdudlaşdırılmasını, əmək haqqı, pensiya, müavinət, birbaşa yardımlar və qiymətlərin dondurulmasını nəzərdə tutur. Bu siyasətin yerinə yetirilməsi vasitələri kimi maliyyə və pul- kredit tədbirləri özünü göstərir. Buraya büdcə kəsirinin aşağı salınması, diskont siyasəti, kredit məhdudsiyyətləri, pul kütləsinin artım həddlərinin müəyyən olunması, artıq pulların tədavüldən çıxarılması və s. daxildir. İqtisadi tənəzzül şəraitində böyük işsizlər ordusunun və istifadə olunmamış məhsuldar qüvvələrin olması ilə bağlı olaraq deflyasiya siyasəti gələcəkdə istehsal və məşğulluğun aşağı düşməsinə səbəb olur.

Devalvasiya siyasəti. Milli valyuta məzənnəsinin aşağı salınması, eksporta təkan verilməsinin və idxalın məhdudlaşdırılması məqsədləri daşıyır. Lakin tədiyə balansının tənzimlənməsində devalvasiyanın rolu onun həyata keçirilməsinin

konkret şərtlərdən, həmçinin ümumiqtisadi siyasət və maliyyə siyasətindən asılıdır. Devalvasiya yalnız dünya bazarında əlverişli şəraitin və rəqəbət qabiliyyətin imtiyaz və servislərin ixrac potensialının mövcudluğu zamanı ixracın stimullaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Devalvasiyanın idxala göstərdiyi məhdudlaşdırıcı təsirinə gəldikdə isə təkrar istehsal prosesinin beynəlmilləşməsi və beynəlxalq ixtisaslaşmanın inkişafı şəraitində ölkə çox zaman maliənin idxahını kəskin sürətdə azaltmaq imkanına malik olur.

İdxal mallarının qiymətlərini bahalaşdıran devalvasiya siyasəti yerli malların istehsal xərclərinin artmasına, ölkədə qiymətlərin yüksəldilməsinə və xarici satış mərkəzlərində qarşılıqlı üstünlüklərinin itirilməsinə təkan verə bilər. Buna görə də müvəqqəti üstünlüklərinə baxmayaraq, devalvasiya bir çox vəziyyətlərdə tədiyə balansını kəsirinin meydana çıxması səbəblərini aradan qaldıra bilmir. Lazımı səmərənin əldə olunması üçün devalvasiya kifayət qədər geniş miqyaslı olmalıdır. Əks halda isə o, yalnız valyuta bazarlarındakı möhtəkirliyi, xüsusi kritik məqamlarda isə milli valyutaya spekulativ hücumları gücləndirir. Lakin, eyni zamanda devalvasiyanın həddən artıq iri miqyaslarda həyata keçirilməsi digər valyuta məzənnələrinin aşağı düşməsinə, yaxud məqsədli şəkildə aşağı salınmasına təkan verir ki, nəticədə bu əvvəlcədən öz valyutasını devalvasiya etmiş ölkənin nəzərdə tutduğu rəqəbət üstünlüklərindən məhrum olmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən devalvasiyanın əlverişliliyinin bərpa olunması üçün bir çox ölkələr, əsasən də tərəqqi etməkdə olan ölkələr import və eksport üçün diferensiallaşdırılmış rüsum və maliyyə yardımları tətbiq edirlər. Devalvasiyanın digər bir nöqsanı olaraq vurğulamaq olar ki, bu tədbir ölkənin real və maliyyə aktivlərinin beynəlxalq dəyərinin azalmasına və sosial gərginliyin çoxalmasına təkan verir.

Valyuta məhdudiyyətləri siyasəti. Xarici və beynəlxalq valyuta ilə, valyuta qiymətli sənədlərlə əməliyyatlar aparılmasının məhdudlaşdırılmasına yönəldilən inzibati qaydada və qanunvericilikdə təyin edilmiş normativ qaydalar sistemindən (valyuta əməliyyatları üzərində dövlət nəzarəti, xaricə pul köçürülməsinin məhdudlaşdırılması və s.) valyuta məhdudiyyətləri siyasətini əhatə edir. Bu siyasətin

əsas məqsədi milli valyutanın dəyərini xarici valyutalara görə təyin edərək onun məzənnəsinin azaldılması və ya yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən valyuta məhdudiyyətləri siyasəti ilə ixracatçıların xarici valyuta mədaxillərinin xüsusi fondlara cəlb olunması, idxalatçılara xarici valyuta satışının lisenziyalaşdırılması, valyuta əməliyyatlarının səlahiyyətli banklarda cəmlənməsi və s. bu kimi tədbirlər kapital ixracının azaldılması və onun ölkəyə axınının həvəsləndirilməsi, həmçinin importun ləğv edilməsi üsulu ilə tədiyə balansı kəsinin ortadan qaldırılmasına yönəldilir.

Maliyyə və pul-kredit siyasəti. Tədiyə balansı kəsirli olan ölkələrdə dövlət ciddi rejimdə pul-kredit siyasəti tətbiq edərək kreditlərin verilməsinin həcmi məhdudlaşdırır. Bir yandan isə faiz dərəcələrini artıraraq ölkənin iqtisadi fəaliyyətini məhdudlaşdıraraq idxalın azalmasına çalışır. Yəni, milli gəlirin azalması idxalın azalmasına səbəb olacaqdır. Maliyyə siyasəti vasitəsilə dövlət vergilərin dərəcələrini artıraraq dövlət xərclərini azaltmağa çalışır. Nəticədə bu milli gəlirin azalmasına və idxalın məhdudlaşdırılmasına səbəb olacaqdır. İxracatçılara büdcədən maliyyə yardımının ayrılması, idxal rüsumlarının ortadan qaldırılması, ölkəyə kapital axını artırmaq məqsədilə xaricilər tərəfindən qiymətli kağızlara görə ödənilən faizlərdən nəzərdə tutulan vergilərin aşağı düşməsi və ya silinməsi tədiyə balansı kəsinin ləğv edilməsinə yönəldilən tədbirlərdir.

Tədiyə balansının tənzimlənməsinin başlıca obyektini kimi ticarət balansını çıxış edir. Müasir mühitdə dövlət nizamlanması eksport məhsullarının tədavülü ilə yanaşı, onların istehsalını da təmin edir. Malların satışı mərhələsində ixracın stimullaşdırılması siyasəti qiymətlərə təsir etməklə həyata keçirilir (ixracatçılara vergi, kredit güzəştlərinin edilməsi, valyuta məzənnəsinin dəyişdirilməsi və s.). Məhsulların eksportu və xarici bazarların mənimsənilməsi ilə bağlı olaraq ixracatçıların uzunmüddətli maraqlarının bərpa edilməsi üçün dövlət onlara məqsədli ixrac kreditləri ayırır, siyasi-iqtisadi risklərdən sığortalayır. Əsas kapitalın amortizasiyası ilə əlaqədar güzəştli rejimlər hazırlayır və müəyyən ixrac

proqramlarını yerinə yetirilməsi öhdəliyi müqabilində onlara digər maliyyə-kredit güzəştləri verir.

Eksportla əlaqədar istehsalın yerli və xarici firmalar arasındakı sahədaxili ixtisaslaşması və kooperasiyanın genişləndirilməsi yolu ilə tənzimlənməsi dünya əmtəə bazarındakı qarşıdurmaların şiddətlənməsi ilə bağlı olaraq əsas rol oynayır. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi məqsədilə dövlət (Almaniya) xırda və orta firmaların ixrac fəaliyyətini stimullaşdırır. Kənd təsərrüfatı mallarının eksportunun artırılması sahəsində geniş tədbirlər təşkil edilir. Bundan başqa şirkətlər üçün məqsədəuyğun mühit təşkil etməklə və resursların daxili bazarlar üçün məhsullar istehsal edən sahələrdən ixrac istehsal sahələrinə daşınması üsulu ilə dövlət həmin müəssisələri fəal surətdə xarici bazarlara yönəldir. İxracın dövlət tənzimlənməsi xarici bazarların öyrənilməsindən tutmuş, satışdan sonrakı xidmətlər də daxil olmaqla əmtəə hərəkətinin bütün mərhələlərini əhatə edir.

İxracın stimullaşdırılması metodları kompleks şəkildə tətbiq olunur. Buraya ixracatçıların himayə olunmasının valyuta, kredit, maliyyə və təşkilati formaları, o cümlədən reklam, informasiya təminatı və kadrların hazırlanması daxildir. İxracın genişləndirilməsi üçün daim kapital ixracından istifadə olunur. Passiv tədiyə balansını zamanı idxalın tənzimlənməsi, onun azaldılması və idxalın əvəz olunması məqsədilə məhsulların milli istehsalının təkmilləşdirilməsi üsulu ilə yerinə yetirilir. Qeyri-tarif sərhdətlərin olması və həmçinin kontragentlərlə onların ixracının məhdudlaşdırılması haqqında könüllü razılıq geniş tətbiq olunur.

Tədiyə balansında "görünməyən" əməliyyatlar üzrə daxilolmaları və ödənişlərin nizamlanması üçün aşağıdakı tədbirlər təşkil edilir:

- turistlər tərəfindən ölkədən valyuta aparılmasına məhdudlaşdırıcı normaların qoyulması;

- xarici turistlərin cəlb olunması məqsədilə turizm infrastrukturunun yaradılmasında dövlətin birbaşa və dolaylı iştirakı;

- "nəqliyyat" maddəsi üzrə xərclərin azaldılması üçün büdcə vəsaitləri hesabına dəniz gəmiçiliyinin, dəmiryol və hava daşımalarının inkişafının təmin olunması;

-patent, lisenziya, elmi-texniki biliklər və s. əsasında ticarətdən qazanılan məbləğlərin artırılması məqsədilə elmi-araşdırma və praktika-quruculuq işlərinə çəkilən dövlət xərclərinin genişləndirilməsi;

- işçi qüvvəsinin miqراسiyasının tənzimlənməsi və əsasən əcnəbi işçilərin pul köçürmələrinin miqdandan azaltmaq üçün immiqrant axınının məhdudlaşdırılması,

Kapital hərəkətinin tənzimlənməsi bir yandan milli inhisarların xarici iqtisadi ekspansiyasının həvəsləndirilməsinə, digər yandan isə xarici kapital axınına təkan verilməsi və milli kapitalın repatriasiya olunması üsulu ilə tədiyə balansının tarazlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Özəl xarici investisiyalar üçün əlverişli şərait yaratmaqla dövlətin kapital idxalatçısı olaraq özünü göstərməsi bu məqsəd üçün fəaliyyət göstərir.

Aktiv tədiyə balansı zamanı dövlət tənzimlənməsi aktiv saldonun aradan qaldırılmasına yönəldilir. Buna görə dövlət idarələri tərəfdən valyutanın revalvasiyası, importun əhatə dairəsinin böyüdülməsi və eksportun qarşısının alınması, kapital ixracının artırılması və onun idxalının məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər həyata keçirilir. [47, 214]

Tədiyə balansının tənzimlənməsi xeyli qarışıq bir hadisədir və onun həyata keçirilmə vasitələri də genişlənməmişdir. Onların tətbiq olunması isə iqtisadi siyasətin başqa şəkilləri ilə birgə sisteməlik xarakter almışdır.

Tədiyə balansının müsbət və ya mənfi saldoya sahib olması onun qaydaya salınmasını istəyir. Bu tənzimlənmələri avtomatik tənzimləmə mexanizmləri və məqsədli tənzimlənmə tədbirləri olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq olar. Avtomatik tənzimlənmə mexanizmləri tədiyə balansının müsbət və ya mənfi saldoya malik olduğu zaman iqtisadi qanunların təsiri nəticəsində öz-özlüyündə fəaliyyətə başlayır. Məqsədli tənzimlənmə tədbirləri isə dövlətin bilavasitə məqsədyönlü iştirakı ilə yerinə yetirilən tədbirlər sistemini təşkil edir.

Tədiyə balansının avtomatik nizamlanma vasitələri, qiymət, gəlir və monetar nizamlanma olmaqla üç yerə ayrılır.

Avtomatik nizamlanma mexanizmlərinin ilkin əsası qiymətlə bağlıdır. Avtomatik qiymət tənzimlənməsi mexanizmi özü də üç yerə ayrılır. Bunlar "qiymət-qızıl pul" ilə tənzimlənmə, sərbəst dəyişən "məzənnə sistemi" ilə tənzimlənmə və "faiz dərəcələri" ilə avtomatik tənzimlənmə mexanizmləridir [5; S.322].

"Qiymət-qızıl pul" hərəkəti ilə tədiyə balansının avtomatik tənzimlənmə mexanizminin mövcudluğu ilk dəfə ingilis filosofu D.Yum tərəfindən 1752-ci ildə "Tədiyə balansı haqqında" əsərində araşdırılmışdır. D.Yumun açıqlamalarının əsasında beynəlxalq qızıl-pul standartları sistemi dayanırdı. Onun fikrincə, nağd valyuta axını mexanizmi nəzəriyyəsi aşağıdakı əsas şərtlər əsasında fəaliyyət göstərir:

- xarici əməliyyatlar bütün hesablaşmalar nağd ödənişlər vasitəsilə həyata keçirilir;

- pul kütləsi ilə qiymətlərin səviyyəsi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur;

- import və eksport qiymətləri dünya bazarlarında mövcud olan nisbi qiymətlərdən asılıdır.

Göründüyü kimi, monetaristlər əsas diqqəti idxal-ixrac dövriyyəsinə deyil, pul kütləsinin hərəkətinin təhlilinə cəlb etməyə çalışmışlar. Həmçinin, nəzərə alaq ki, monetaristlər kapital qoyuluşunun qısamüddətli və uzunmüddətli növləri arasında heç bir sərhəddə qoymayaraq onları birləşdirir. Bu cür yanaşma isə tənqidi fikir yaratmaya bilməz. Amma vurğulamaq lazımdır ki, XX əsrin 80-ci illərin başlanğıcında əvvəlcə ABŞ və İngiltərədə, daha sonralar isə bəzi Avropa ölkələrində monetarizmin "təntənəli yürüşü" olmuşdur. Sistem yaradaraq deyə bilərik ki, təhlil olunan nəzəriyyələr tədiyə balansının dövlət nizamlanması sisteminin ölkənin beynəlxalq iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq, ya xarici iqtisadi əlaqələrin həvəsləndirilməsinə, ya da onların məhdudlaşdırılmasına yönəldilməsini nəzərdə tuturlar. Məsələn, tədiyə balansı kəsirli olan ərazilərdə nizamlanma siyasəti ixracın həvəsləndirilməsinə, idxalın məhdudlaşdırılmasına, xarici kapitalın cəlb olunmasına, xarici kapital axımının qarşısının alınmasına yönəldilir.

3.2 Milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı baxımından tədiyə balansının nizamlanması sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri

Ötən fəsilərdə deyildiyi kimi, son nəticədə bir-birinə bərabərləşir. Əgər, ölkənin ödəmələri əsas maddələr üzrə daxilolmalardan artıqdırsa, onda dövlət yaranmış kəsin aradan qaldırılması üçün müəyyən tənzimləyici tədbirlər həyata keçirməyə məcbur olur. Bu cür tədbirlər səhsiz və iqtisadiyyatda heç bir problem yaratmadan həyata keçirilirsə, onda ölkənin tədiyə balansının durumu müsbət saldoya doğru istiqamətlənir.

2016-cı ilin ilk rübləri üzrə Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının hazırlanma metodikası ötən illərdəkinə bərabər götürülür. Belə ki, ölkəmizin tədiyə balansı BVF-nun metodikasına müvafiq olaraq iki mühüm bölməyə cari əməliyyatlar hesabı və kapital və maliyyənin fəaliyyəti nəticəsində ayrılır. Cari əməliyyatlar hesabı özü də dörd vacib bölməyə-ticarət balansı, xidmətlər balansı, gəlirlər və cari əməliyyatlar bölmələrinə ayrılmışdır, (cədvəl 3.2.1). Tədiyə balansının 2016-cı il üzrə göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

Kapital və maliyyənin fəaliyyəti hesabı isə neft bonusunu, bilavasitə investisiyaları, kapital transferi təmini, ehtiyat aktivləri və başqa investisiyaları özündə toplayır, Bu da tədiyə balansından statistik təbiilin əsas amili kimi beynəlxalq statistikada daha çox faydalanmağa kömək edir.

Nəzərinizə çatdıraq ki, bəzi ölkələrdə tədiyə balansı üzrə olan informasiyaların həmin göstəriciləri özündə biruzə verən başqa statistik informasiyalarla üst-üstə düşməməsi problemi vardır. Bu da aparılan analizlərin və bu əsasda deyilən fikirlərin və verilən proqnozların istənilən mənada yanlışlığına səbəb olur. Nəzərə alaq ki, belə bir məsələ tədricən Azərbaycan Respublikasında da mövcuddur, yəni ölkənin tədiyə balansı üzrə olan informasiyaları DSK, DGK və Maliyyə Nazirliyinin eyni göstəriciləri əsasında informasiyaları ilə eynilik təşkil etmir. Göstərilən nümunələr üzrə müxtəlif idarələrin verdikləri informasiyalar arasında meydana gələn fərqləri aşağıdakı bir neçə səbəblə aydın şərh etmək olar:

Tədiyyə balansının 2017-ci il üzrə tədiyyə balansı

Göstəricilər	Kredit (daxilolma)	Debet (ödənişlər)	Fərq
1	2	3	4
A. Cari əməliyyatlar hesabı	30636939	18597351	15039388
Neft-qaz sektoru	25140200	5277412	19862788
Digər sektorlar	5496739	10319939	-4823200
Xarici ticarət balansı	26476026	6745603	19730423
Neft-qaz sektoru	25107536	837644	24269892
Digər sektorlar	1368490	5907959	-4539469
Malların ixracı (FOB)	26476024		26476020
Neft-qaz sektoru	25107536		25107536
Digər sektorlar	1368490		1368490
Malların idxalı (FOB)		6745603	-6745603
Neft-qaz sektoru		837644	-837644
Digər sektorlar		5907959	-5907959
Xidmətlər balansı	2664928	3797816	-1732888
Neft-qaz sektoru		1240495	-1240495
Digər sektorlar	2064928	2557321	-492393
Nəqliyyat xidmətləri	643973	800689	-156716
Turizm xidmətləri	620652	744966	-124314
Rabitə xidmətləri	75647	52960	22687
Tikinti xidmətləri	152720	325342	-172622
Neft-qaz sektoru		168655	-168655
Digər sektorlar	152720	156687	-3967
Maliyyə xidmətləri	331	8936	-8605
Hökumət xidmətləri	97074	83954	13120
Digər işgüzar xidmətlər	474531	1780969	-1306438
Neft-qaz sektoru		1071840	-1071840
Digər sektorlar	474531	709129	-234598
Gəlirlər	675537	4142615	-3467D7S
Neft-qaz sektoru	32664	3199273	-3166609
Digər sektorlar	642873	943342	-300469
Cari əməliyyatlar	1420448	911317	509131
B. Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı	8315462	11905151	-3589689
Neft-qaz sektoru	3242921	3587888	-344967
Digər sektorlar	5072541	8317263	-3244722
Kapitalın hərəkəti hesabı	22090	7800	14290
Kapital əməliyyatları	22090	7800	14290
Maliyyənin hərəkəti hesabı	8293372	11897351	-3603979
Birbaşa investisiyalar	3550992	3021842	329150
Neft-qaz sektoru	2573366	2822027	-248661
Digər sektorlar	777626	199815	577811
Neft bonusu	2005		2005
Portfel investisiyaları	846154	984907	-138753
Digər investisiyalar	4094221	7890602	-3796361
Neft-qaz sektoru	667550	765861	-87311
Digər sektorlar	3426671	7124741	-3696070
Aktivlər	200008	8794348	-5594340
Ticarət kreditləri və avanslar		1471600	-1471600
Kreditlər və ssudalar	200008	466632	-266624
Depozitlər və nağd valyuta		3856116	-3856116
Passivlər	3894213	2096254	1797959
Ticarət kreditləri	523430		523430
Kreditlər və ssudalar	3370783	2051954	3318829
Depozitlər və nağd valyuta		44300	-44300
C. Ehtiyat aktivləri		10461170	-10461170
Ç.Müəyyən olunmamış vəsait		988729	-988729
Ümumi balans	58952401	38952401	1

Birincisi, ölkənin import və eksport üzrə göstəriciləri ilkin statistik informasiyaların yanlışlığı üzündən müəyyən təhrif olunmalara yol açma bilər. Nəticədə, dövlətin ərazisindən keçən məhsullar, gömrük idarələrində qeydə alınır. Amma, gömrük statistikasının və DSK-nın göstəriciləri tədiyə balansının tələblərinə uyğunlaşdırıldıqda ölkənin valyuta orqanları zəruri olan düzəlişləri həyata keçirmək məcburiyyətində olurlar. Bu da qeyd olunan iqtisadi qurumların statistik göstəriciləri arasında fərqi yaranmasına səbəb olur. Sırf bu səbəblə DSK-nın idxal üzrə məlumatları ilə tədiyə balansının idxal üzrə məlumatları arasındakı fərq çox olur. Belə hal son nəticədə həm ticarət balansını üzrə, həm də xidmətlər balansını üzrə hesablaşmaların təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

İkincisi, ölkəyə import edilən bəzi malların dəyəri bəzən bütünlüklə gömrük statistikasında qeydə alınmır. Məsələn, uyğun qanunvericilik əsasında ölkəyə daxil olunan avadanlıqları gömrük vergisindən azad olunduqlarına görə neft sahəsi və başqa sahələrin gördüyü işlərlə əlaqəli olan bölmələrə təchizatların gətirilməsinin dəyəri bütünlükdə gömrük statistikasında qeydə alınmır. Adətən, belə əməliyyatlar bank hesablaşmaları vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün onların dəyəri bank statistikasında daha dəqiq qeydə alınır. Bu uğursuzluq da sonda özünü tədiyə balansında göstərir.

Üçüncüsü, DGK və DSK-si rəhbərliyi altında gömrük yük bəyannaməsinin doldurulması və tərtib edilməsi tədiyə balansının mövcudluğu baxımından beynəlxalq standartlara uyğun deyil. Buna görə də import və eksport əməliyyatlarının xeyli hissəsi gömrük və statistika uçotundan kənar qalır.

Dördüncü, tədiyə balansını üzrə olan məlumatların dövlətin digər əlaqədar qurumlarının eyni göstəricilər üzrə məlumatlarından fərqlənməsinin əsas göstəricilərindən biri də həmin qurumlar arasında uyğunluğun az olması və bu göstəricilər üzrə informasiyaların işlənməsində vahid metodikanın olmamasını göstərmək olar.

Nəzərə alaq ki, bu məsələ Azərbaycanda özünü daha çox biruzə verirdi. Amma, Nazirlər Kabinetinin 18 dekabr 2003-cü il tarixli 160 sayılı qərarından sonra tədiyə

balansı hesabatın və proqnozlarının tərtib edilməsi vasitəsinin inkişaf etdirilməsi prosesi daha da dərinləşdirilmiş və bu sahədə olan problemlərin əksəriyyəti öz həllini tapmışdır.

Eksport üzrə də alış-veriş balansının göstəriciləri DSK-nin göstəricilərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu isə əsasən “mənik” alveri ilə şərh edilir, yəni ölkəmizdən xarici ölkələrə gedən vətəndaşlar “mənik” ticarəti doldurduqları bəyannamədə göstərmirlər. Bu məbləğ çox vaxt gömrük statistikasında nəzərə alınmır, lakin tədiyə balansında nəzərə almır. Məhz bütün qeyd edilən nöqsanlar tədiyə balansının məlumatları ilə dövlətin digər statistik qurumlarının informasiyaları arasında ciddi fərqlər yaranmasına təkan verir. [18, 125]

Bir sözlə, qeyd edək ki, ölkənin ticarət balansı üzrə informasiyaların düzgünlüyü vacibdir. Nəticə etibarlı ilə, eksport və import üzrə proqnozlaşdırma məhz onların həcminə nəzərən həyata keçirilir. Nəzərinizə çatdıraq ki, bir çox tərəqqi etməkdə olan dövlətlərdə alış-veriş tarazlığının mənfi saldoya sahib olması sözügedən ölkələrin beynəlxalq ödənişlərinin qeyri-tarazlığına səbəb olan amil kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında da xarici iqtisadi münasibətlərin başqa formalarına nəzərən xarici ticarət daha çox tərəqqi etdiyi üçün bu sektor üzrə məlumatların düzgünlüyünə lazımi diqqət yetirmək zəruridir. İdxala düzəliş maddəsi isə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin bir çoxunda göstərilir (məsələn, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan). Deyilənlər ona görə lazımdır ki, statistik məlumatlarda daha çox uyğunsuzluq özünü idxal üzrə göstərir.

Tədiyə balansının iri maddələr qrupu xidmətlər balansı ilə əlaqədar bəzi problemlər mövcuddur. Xarici iqtisadi münasibətlərin mühüm rol oynayan formalarından asılı olaraq istənilən dövlət üçün servislər balansının quruluşu da müxtəlif formada ola bilər. Məsələn, əlverişli coğrafi şəraitə sahib olan bir sıra tranzit dövlətlərdə “nəqliyyat xidmətləri” maddəsi xidmətlər balansının böyük maddəsi kimi çıxış edə bilər. Digər Ölkələrdə isə turizm təsərrüfatının təkmilləşməsi üçün vacib olan potensialın mövcudluğu bu ölkələrdə turizmin xidmətlər balansının əsas maddəsinə çevrilməsi üçün zəmin yaradır. Bu əsasən xüsusi ekzotikaya malik

ölkələrə xasdır. Azərbaycanda isə, nəzərə almaq lazımdır ki, xidmətlər balansını əhatə edən maddələrin müxtəlifliyi, başqa mövqedən isə sözügedən maddələrin statistikada tam əks olunmaması onların düzgün hesablanmasında çətinliklər yaradır. Bu çətinliyi nəqliyyat maddəsinə də şamil etmək olar. Belə ki, daşımaların məbləği import və eksport üzrə fob qiymətləri ilə hesablanır. Ölkəmizdə xidmətlər balansının strukturunu əsasən neft setkoru üzrə xidmətlər, nəqliyyat üzrə xidmətlər, turizm üzrə xidmətlər, rabitə üzrə xidmətlər, tikinti üzrə xidmətlər və başqa servislər təşkil edir.

Zənnimizcə, tədiyə balansının hazırlanmasında mövcud məsələlərdən biri də, cari proseslər hesabının əsas bölmələrindən biri olan gəlirlər bölməsi ilə əlaqədardır. Yəni, BVF-in metodikasında cari əməliyyatlar hesabının gəlirlər bölməsində qeyd edilir: “rezident və qeyri-rezidentlərin əməyinin ödənilməsi və investisiyalar üzrə gəlirlər qeyd olunur. Bura kapitalda üzvlüyünə görə (dividend) və borc öhdəliklərinə görə gəlirlər (faizlər) də aid edilir”. Deməli, belə aydınlıq gətirmək olar ki, neft bonusu cari əməliyyatlar hesabının gəlirlər bölməsində qeyd edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının hazırlanma metodikasında isə neft bonusu kapital və maliyyənin fəaliyyəti hesabında qeyd olunur. Buna görə də neft bonusumun cari əməliyyatlar hesabında göstərilməsini daha səmərəli saymaq olar.

Bildiyimiz kimi 2003-cü ilə qədər olan illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına ümumilikdə 20,0 mlrd. ABŞ dolları, son səkkiz ildə isə 100,0 mlrd. ABŞ dolları dəyərində investisiya qoyulmuşdur. Amma, ölkəmizin tədiyə balansında investisiya üzrə gəlirlər göstərilmir. Həmçinin, respublikamız beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından, eləcə də digər xarici ölkələr və onların müxtəlif maliyyə qurumlarından kreditlər götürmüşdür. Lakin, alınan kreditlərə görə ödəniləcək faizlər də tədiyə balansında göstərilmir.

“Əməliyyatlar” cari əməliyyatlar hesabının dövlət və özəl əməliyyatlara bölünən maddəsi kimi özünü göstərib. Əvvəlcə də göstərdiyimiz kimi “özəl əməliyyatlar” maddəsi ən çox yerli işçi qüvvəsinin miqrasiyası hesabına xaricdə böyük işçilər ordusuna malik ölkələrdə daha çox əhəmiyyətə sahibdir. Nəzərə alaq ki, digər xarici ölkələrdə çalışan mütəxəssis və işçilərin öz vətənlərinə əmək haqqı şəklində

köçürdükləri pul vəsaitləri iri həcmdə valyuta axınına təkan verir. Buna görə, son dövrlərdə Azərbaycandan digər ölkələrə işçi qüvvəsinin miqrasiyası yüksəkdir. Lakin onların öz vətənlərinə göndərdikləri pul vəsaitlərinin banklar vasitəsilə köçürülməsi və tədiyə balansında uçota alınması problemi var. Nəticədə, ölkənin tədiyə balansında cari əməliyyatlar ancaq ümumi halda dövlət və özəl əməliyyatlara ayrılmadan göstərilir.

Müasir dövrdə bəzi dövlətlərin tədiyə balanslarında elmi-texniki biliklərin mübadiləsi (lisenziya, patent, texniki yardım və s.) üzrə daxilolmalar və ödənişlərin göstəricisi xeyli yüksəkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində isə qeyd olunan əməliyyatlar üzrə nəticələr mənfi saldo ilə müşahidə olunur. Nəticədə, bu dövlətlərdə elmi-texniki inkişafın geri qalması ilə bağlı olaraq xaricdən böyük miqdarda lisenziya, patent aldığı halda, xarici ölkələrə bu maddə üzrə, təxminən heç bir şey satılmır. Elmi-texniki inkişaf (ETT) mühitində bu maddə böyükrol oynadığından, onu çox vaxt ölkənin “texnologiyalar balansı” adb xüsusi maddə kimi də adlandırırlar.

Kapitalın və maliyyənin fəaliyyəti hesabının ayrı-ayrı komponentləri kimi özünü göstərən bilavasitə investisiyalar, portfel investisiyaları, uzunmüddətli və qısamüddətli kapital axını, həm də dövlət kapitalı, özəl kapital və fərqli formada kreditlərin tədiyə balansına göstərdiyi təsir qarışıq və ziddiyyətlidir. Yəni, başlanğıc mərhələdə kapitalın idxalı idxaledici ölkənin tədiyə balansına müsbət təsir göstərə bilər. Bu özünü xarici investisiyalı müəssisələrin yaradılmasında və bu müəssisələrdə istehsal olunan əmtəələrin ixracının artmasında göstərir. İkinci təsir dedikdə isə o nəzərdə tutulur ki, müəyyən zamandan sonra ölkənin tədiyə balansı nisbətən onun vəziyyətini ağırlaşdıran meyillərin təsirinə məruz qala bilər.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansında kapital və maliyyənin fəaliyyətinin quruluşu digər iqtisadi qurumların həmin göstəricilər üzrə informasiyalarından elə də ciddi fərqlənmir. Lakin fikrimizcə, ölkəmizin tədiyə balansında xarici borcların ödənilməsi, qısamüddətli investisiyaların hərəkəti, xarici kreditlərin alınması, “səhvlər və buraxılmalar”ın həcmi də göstərməlidir. Bundan

başqa ehtiyat aktivlər maddəsi tərkibində ölkənin monetar qızıl, valyuta, BVF-də ehtiyat mövqeyinin və s. aydın şəkildə əks etdirilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Ümumiyyətlə, BVF-in sxemi üzrə tədiyə balansının tərtib olunma metodologiyasına görə kredit və debet yekunlarının üst-üstə düşməsi tələb olunduğu üçün bəzi dövlətlərdə bu məqsədlə “səhvlər və buraxılmalar” maddəsindən geniş istifadə edilir. Bir çox ölkələrin valyuta orqanları ilkin statistik səhvləri bu yolla aradan qaldırır. Bu səbəblə də bu maddənin göstəriciləri yüksək olur və tədiyə balansının təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Buna əsasən BVF-in qənaətinə görə bu maddənin məbləği idxal və ya ixracın ümumi həcmnin 5%-dən çox olmadıqda tədiyə balansının hazırlanması qənaətbəxş hesab olunur, “Səhvlər və buraxılmalar” maddəsi üzrə məbləğin yüksək olması tədiyə balansının tərtib olunması zamanı yol verilən ciddi xətalardan xəbər verir.

Aydındır ki, kimya sənayesi də neft hasilatı sənayesi kimi, Azərbaycanda yetəri qədər yüksək səviyyədə tərəqqi etmiş bir sektordür. İqtisadiyyatın transformasiyasına əsasən bu sənaye müəssisələrində ümumi tendensiya zəifləməyə doğru meyil etmişdir. Bizə görə, kimya sənayesinin tərəqqi etməsi həm ölkədə sahibkarlığın təkamülünə, həm də kimya məhsullarına olan əhalinin ehtiyacının daha dolğun ödənilməsinə təkan verə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki təchizatlar üzrə eksportun miqdarının dinamikasında ümumi tendensiya azalmağa doğru meyil etmişdir. Analiz göstərir ki, texniki və texnoloji səviyyənin aşağı olması, yeni texnikanın yaradılması, tətbiqi və istifadə proseslərinin kifayət qədər səmərəli təşkil edilməməsi maşınqayırma sənayesinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Burada əvvəlcə az xərc tələb edən istehlak malları, o cümlədən məişət texnikası istehsal etmək səmərəli olardı.

Ölkədə əhalinin ərzaq və başqa vacib istehlak məhsullarına olan ehtiyacının daxili istehsal hesabına yatırılması, həmçinin bir çox kənd təsərrüfatı mallarının dünya bazarına çıxarılması üçün da geniş imkanlar vardır. Hal-hazırda ölkədə yetəri qədər istehlak mallarına olan ehtiyac fizioloji normalardan aşağı səviyyədə ödənilir

və idxalın payı yüksəkdir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkədə yeyinti və yüngül sənaye sektorlarının tərəqqi etməsi, həmçinin bu sahələrdə kəmiyyət və keyfiyyət yeniliklərinin aparılmasına kəskin tələbat yaranmışdır. Bunun üçün isə ölkədə mövcud olan yeyinti və yüngül sənaye sahələrinə yeni texnika və texnologiya cəzb etmək, həmçinin müəyyən strukturprofil dəyişiklikləri həyata keçirmək lazımdır.

Yüngül sənayenin pambıq parça, tikiş və toxuculuq sənaye sahələri üzrə inkişafı ölkə əhalisinin ehtiyac duyduğu bu sənaye məhsullarına ehtiyacının daha həcmli ödənilməsinə, həmçinin, ixrac yönümlü olmasına imkan verir. Analiz göstərir ki, müxtəlif fermer təsərrüfatlarının texniki təchizatının aşağı səviyyədə olması, maliyyə problemi, mineral gübrələrin, dərman preparatlarının və aqrotexniki xidmətlərin baha başa gəlməsi pambıqçılığın tənəzzülünə təsir göstərən mənfi amillərdəndir. Dünya bazarında pambığın hər bir tonu konyukturdan asıl: olaraq 1400-2000 ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, Azərbaycanda 1 kq pambığın tədarük qiyməti 0,30 manat və ya bir tonu 360 ABŞ dolları təşkil edir. Bu da pambıq istehsalı ilə məşğul olanların maraqlarına bütövlükdə qarşıdır. Ölkədə pambıq istehsalı potensialının minimum 650 min ton olduğunu nəzərə alsaq və bu potensialın 50%-ni (325 min ton) reallaşdıraraq ixrac etsək bu 117 min. ABŞ dollar məbləğində vəsaitin ölkəyə daxil olmasına imkan verir. Bir sözlə, deyə bilərik ki, Sovetlər Birliyi vaxtında akın sahələrinin əsas hissəsini pambıq, tütün və üzümlüklər tuturdu. İstehsal olunan pambığın 25%-i, üzüm və tütünün isə 10%-i respublikamızda son məhsula çevrilirdi.

Bunlarla yanaşı, ölkədə eksport potensialının tərəqqisi və ixraca təkan verilməsi üçün qəbul edilən qanun və qərarlara nəzər saldıqda görürük ki, ölkə iqtisadiyyatını təkmilləşdirmək və valyuta gəlmərini artırmaq üçün Azərbaycan Respublikasından eksport edilən məhsullar gömrük rüsumuna cəzb edilmir. Eyni zamanda, strateji mallar (neft və neft məhsulları, yüksək təzyiqli polietilen, selfanol, kauçuk, soda, ilkin alüminium qırıntısı, polad borular, dəmir konsentratı, bürünc məmulatı, pambıq mahlıcı, qara kürü) çıxılmaq şərti ilə, başqa məhsullar eksport vergisinə də cəlb edilmir. Əlavə dəyər vergisi isə qismən düzəldilir.

Tədiyə balansının quruluşunun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar, xarici alış-verişin inkişaf tempi və tendensiyalarının tədqiqində ixrac-idxal əməliyyatlarının ölkə-coğrafi quruluşunun mənimsənilməsi böyük rol oynayır. Xarici alış-verişin, əsasən də eksportun coğrafiyası xarici ticarət strategiyasının hazırlanmasında və ticarət axınlarının gələcək istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasında nəzərə alınmalı olan xarici ticarətinin prioritetlərini, siyasi-strateji münasibətlər, dövlətin xarici iqtisadi siyasətindəki dəyişikliklər və s. haqqında məlumat əldə etməyə təkan verir.

Respublikamızın müstəqilliyinin hələ ilk illərində xarici ticarətin həm ənənəvi coğrafiyasında, həm də strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Xarici iqtisadi münasibətlərin təzədən yönləndirilməsi prosesi ənənəvi ticarət-iqtisadi partnyorlardan yeni xarici bazarlara, yaxın xaricdən uzaq xaric ölkələrinə doğru yönəlmişdir. Bunun səbəbləri kimi ənənəvi iqtisadi münasibətlərin, nəqliyyat kommunikasiyalarının pozulması və s. qeyd etmək olar. Xarici iqtisadi sahənin liberallaşdırılması və inhisarsızlaşdırılması proseslərinin təsiri altında Respublikada Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ, Türkiyə, İran və digər dövlətlərlə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi prioritetləri müəyyənləşdi. Bu proses keçmiş SSRİ ölkələrinin, əsasən də Rusiya bazarının milli istehsalçılar üçün itirilməsinə səbəb olurdu. Keçmişə qayıtmaq qorxusu, keçmiş müttəfiq respublikaları birləşdirən “zəncirdən” qurtulmaq arzusu bu ölkələr arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərin pozulmasına təkan verdi. [33, 145]

Neft sahəsində servislərlə bağlı demək lazımdır ki, bu sahəyə yerli mütəxəssisləri cəlb etməklə, onların maddi durumunun nisbətən düzəlməsini təmin etmək olar. Həmçinin, ölkədə turizm sektorunu inkişaf etdirməklə, həm sərnişin daşımaları, həm də yükdaşımalar üzrə nəqliyyat xidmətlərini də inkişaf və genişləndirmək olar.

Azərbaycanın xidmətlər sahəsində geniş ixrac potensialının olmasına baxmayaraq bu potensialın reallaşdırılması imkanları hələlik məhduddur. Bu ilk öncə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda milli xidmətlər bazarının yenidən yaradılması və mövcud sektorda zəngin təcrübənin olmaması ilə əlaqədardır. Bu

özünü ən çox maliyyə servisləri sektorunda göstərir. Bunun isə əsas səbəbi tərəqqi etmiş ölkələrə nəzərən bank sisteminin və sığorta institutlarının kifayət qədər zəif olmasıdır.

Həmçinin qeyd edilməlidir ki, bir sıra xidmət sahələri ümumilikdə yenidir.

Bu qəbildən olan marketinq, audit, hüquq xidmətləri kimi işgüzar xidmətlərin inkişaf səviyyəsi hələ arzuolunandan xeyli uzaqdır və ona görə də heç təsadüfi deyil ki, onların xidmətlərlə ticarətdə xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır.

Azərbaycanın xidmətlər bazarının məlum durumunun analizi həm də təyin edir ki, bir sıra xidmət sahələrində xaricilərin fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Bu ilk növbədə özünü xüsusilə qabarıq şəkildə konsaltinq, audit, mühasibatlıq xidmətləri, reklam kimi işgüzar xidmətlərdə göstərir. Bu cür durum əvvəl Azərbaycanın sürətlə artan iqtisadiyyatının bu cür xidmətlərə tələbatının artması və həmçinin bu kimi xidmət sahələrində yerli istehsalçıların kifayət qədər təcrübəli olmaması və ya göstərilən xidmətlərin əsas parametrlərinin modern tələblərə uyğun olmaması ilə bağlıdır. Xarici hüquqi və fiziki şəxslər həmçinin bank sektoru və sığorta, nəqliyyat və telekommunikasiya və s. kimi ənənəvi, milli iqtisadiyyatın və eləcə də dünya xidmətlər bazarının perspektivli və gəlirli sahələrinə də ciddi diqqət göstərirlər.

Ümumilikdə, Azərbaycanın xidmət sektoru yenə də az tərəqqi etmiş sahə olaraq qalır. Məhz bu amil xidmətlər sahəsinin tərəqqisi və tənzimlənməsi strategiyasının hazırlanması zamanı diqqət mərkəzində olmalıdır. Nəticədə, xidmətlər sahəsində hökumətin siyasəti həm də milli xidmətlər sahəsinə xarici kapitalın cəlb olunmasının stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bir tərəfdən xidmət göstərən yerli hüquqi və fiziki şəxslərin mənafeələrinin müdafiəsi təmin edilməli, bir yandan isə bu sahədə xaricilərin iştirakı təmin edilməkdə ədalətli rəqabət mühiti təmin edilməlidir. Nəticədə xidmət sahəsinin öz tərəqqisi üçün vacib maliyyə resursları, müasir texnologiyalar əldə edəcəyi, xidmətlərin idarə olunması və satışının səmərəli metodlarının mənimsəniləcəyi və s. gözlənilir. Həmçinin düşünürük ki, Azərbaycanın xidmətlər

bazarında yad olan hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakı yerli hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətini də əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdıracaqdır.

Kapital və maliyyənin fəaliyyəti hesabında ən vacib amillərdən biri qeyri-neft sahəsinə xarici investisiyaların çağırılması ilə əlaqədardır. Aparılan təhlillər göstərdi ki, ölkəmizə cəlb edilən xarici kapitalın əsas hissəsi neft sektoruna, digər mühüm hissəsi isə xidmət sferalarına yönəlmişdir. Şübhəsiz ki, ölkəyə cəlb edilən xarici investisiyanın yardımı ilə bir çox sektor və sferalar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bununla belə, ölkədə real sektorun qeyri-neft sahələrinə investisiya qoyulmasına daha çox ehtiyac var.

Vurğulamaq lazımdır ki, sadalanan problemlərin uğurlu həllinə mane olan amillərdən ən mühümlərindən biri də Azərbaycanın mükəmməl iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının olmamasıdır. Dünya praktikasına əsaslanaraq deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın transformasiyası zamanı həyata keçirilən ilkin tədbirlər sırasına respublikanın daxili və xarici iqtisadi mühafizəsinin yaradılması məsələsi də daxil edilir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının zəruriliyini bir sıra iqtisadçılar yeni sosial-iqtisadi münasibətlərə bazar şəraitində hüquqi bazanın ziddiyyətliyi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin real tələblərə cavab verə bilməməsi, iqtisadiyyatın idarə olunma səviyyəsinin obyektiv və subyektiv səbəblərə görə enməsi və s. ilə şərh edirlər.

Özlərinin iqtisadi təhlükəsizlik sistemlərini yaratmış dövlətlərin, o cümlədən bəzi postsovet dövlətlərinin (Rusiya Federasiyası, Ukrayna və s.) praktiki fəaliyyəti göstərir ki, yuxanda göstərilən məsələlərin uğurlu həlli üçün, ilk növbədə, ölkənin Konstitusiyası rəhbər tutulmaqla, “İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası” hazırlanmalı və təsdiq edilməli, sonra isə bu konsepsiyada sözügedən məqsəd və funksiyaların yerinə yetirilməsini təşkil etmək üçün uyğun hüquqi-normativ bazaya, institusional qurumlara və fəaliyyət mexanizmlərinə malik daim fəaliyyət göstərən mükəmməl iqtisadi təhlükəsizlik sistemi yaradılmalıdır.

İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasında müasir dövrdə dünyada daim fəaliyyətdə olan global proseslər, ölkənin geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti, milli iqtisadi

maraqları, onlara qarşı mövcud olan və potensial olaraq mümkün olan daxili və xarici hədələmələr və mənfi təsirlər, iqtisadi potensialının və sosial-iqtisadi halının mövcud durumu və tərəqqi etmə perspektivləri nəzərə alınmaqla, iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının əsas məqsədləri, prinsipləri, üstün istiqamətləri və mövcud sektorda dövlət idarələrinin vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Açıq iqtisadi sistemin təşəkkülü şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

-dövlətin iqtisadi azadlığının təmin olunması və qorunması;

-beynəlxalq iqtisadiyyatın davamlı olaraq özünü inkişafı, həmçinin dünya təsərrüfat sistemində daxil olmaq üçün imkan yaradılması və onun mümkün daxili və xarici təhlükələrdən və mənfi reaksiyalardan etibarlı şəkildə qorunmasının təşkili;

-beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sektorunda ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin dövlət suverenliyinə hörmət, hüquq bərabərliyi və ikitərəfli faydalılıq prinsipləri əsasında qurulmasına və tərəqqi etdirilməsinə nail olunması;

-cəmiyyətin və ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişməzliyin bərpa olunması və mühafizəsi;

-ölkədə beynəlxalq səviyyədə tanınan insan və vətəndaş hüquqlarının və müstəqilliklərinin bütöv olaraq reallaşmasının təmin olunması;

-respublika sakinlərinin hamısı üçün, ədalətli iqtisadi və sosial qanunlara əsasən, layiqli həyat şəraitinin bərpa olunması və davamlı olaraq yaşayış səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Aydındır ki, bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq iqtisadi sistemdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası həm bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, həm də beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmalıdır. Lakin bu zaman unutmamaq olmur ki, postsovet ölkələrində iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ölkədə bütöv milli iqtisadiyyatın formalaşması və bazar münasibətlərinə bazar məqsədilə aparılan islahatlarla milli iqtisadiyyatın dövlət təsərrüfat sistemində məqsədəuyğun müdaxilə etməsi sahəsində görülən işlərin uzlaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Çox zaman ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, “iqtisadi təhlükəsizlik həddləri” adlanan və konkret şəraitdə sosial-iqtisadi tərəqqisinin məqbul səviyyəsini əks etdirən, müəyyən meyarlara əsaslanan keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri ilə səciyyələndirilir. Açıq iqtisadi sistemin təşəkkülü mühitində belə meyarlar kimi aşağıdakılardan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunur:

-milli iqtisadiyyatın davamlı olaraq geniş təkrar istehsal rejimində fəaliyyət göstərə bilmək ixtiyarının olması və dünya təsərrüfat sistemində məqsədəuyğun inteqrasiya olunması;

-respublikanın tədiyə balansının və maliyyə sisteminin möhkəm olması;

-beynəlxalq iqtisadiyyatın sektor və region strukturunun, eyni zamanda xarici ticarətin əmtəə tərkibinin, sahə və coğrafi quruluşunun təkmil olması;

-respublikanın elmi-texniki potensialını davamlı olaraq tərəqqi etdirməyə və elmi- texniki təkmilləşmənin strateji istiqamətlərində ölkənin müstəqilliyini təmin etməyə qadir olan ardıcıl milli elmi məktəblərin mövcudluğu;

Mövcud səbəblərə görə sosial-iqtisadi sistemin dəyişməsi zamanı istənilən dövlət özünün milli maraq və mənafeələrindən çıxış edərək cəmiyyətə və dövlətə dəyə biləcək zərərlərin qarşısının alınmasında, hərbi-siyasi və geosiyasi vəziyyətin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır.

Bəşəri təcrübə belə çoxsaylı problemlərin həllini yalnız digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini artırmaqla Ölkənin dünya təsərrüfatına “konstruktiv açılmasını” təmin etməklə mümkün olduğunu göstərir. Modern dövrdə ən çox tərəqqi etmiş dövlətlərdə belə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması, beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın dərinləşməsi, həmçinin texnologiyaların beynəlxalq mübadiləsi hesabına əldə edilir. Məhz bütün bunlar nəzərimizə çatdırır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir problemlərinin həllini dünya təsərrüfatına tədricən açılması üsulu vasitəsilə ləğv etmək mümkündür.

Dövlət Neft Fondu ölkəmizin karbohidrogen tədarüklərindən qazanılan məbləğin bugünkü və gələcək nəsillərin firəvanlığının təminatına yönəldilməsi qərara alınmışdır. Yeri gəlmişkən, keçmiş dövrlər ərzində Dövlət Neft Fonduna 64

mlrd. ABŞ dolları məbləğ daxil olmuşdur. Həmin vəsaitin 30 mlrd. ABŞ dolları bir sıra ümummilli layihələrin reallaşdırılmasına, eləcə də xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə sərf olunmuşdur. Nəticədə, keçən zaman intervalında Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin qazanılan məbləğ hissəsinin yaradılmasına Dövlət Neft Fondundan 21 mlrd, manat vəsait transvert edilmişdir. Əlavə olaraq, BTC əsas eksport neft boru kəməri proyektində Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin payının maliyyələşdirilməsi məqsədilə Dövlət Neft Fondundan 250 mln. ABŞ dolları məbləğ nəzərdə tutulmuşdur. Su sahəsinin tərəqqi etdirilməsi üçün (Oğuz-Qəbələ-Bakı) Dövlət Neft Fondundan 755 mln, manat vəsait xərclənmişdir. Samur-Abşeron kanalı da fondan maliyyələşdirilir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun inşaa edilməsi məqsədilə Dövlət Neft Fondundan 700 mln. manat məbləğ nəzərdə tutulmuşdur. Məcburi köçkünlər üçün də qəsəbələrin salınması üçün də Dövlət Neft Fondundan 1,0 mlrd, manat vəsait ayrılmışdır. [8, 65]

Həmçinin, onu da vurğulayaq ki, yaradılmış Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən düzgün istifadə olunmazsa, Azərbaycanın “Holland sindromu” ilə üzləşə biləcəyi haqqında da fərqli fikirlər vardır. “Holland sindromu” dedikdə öncə enerji daşıyıcılarının eksportundan qazanılan gəlirlərin xeyli yüksəlməsi hesabına iqtisadiyyatın sənayesizləşdirilməsi, yerli istehsalı məhsullarının qiymətinin artması və dünya satış mərkəzlərində qarşılıqlı bacarığının itirilməsi, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında ziddiyyətlərin yaranması, kənd təsərrüfatı emal sənayesində böhran, eyni zamanda iqtisadiyyatın neft sənayesindən asılılığı başa düşülür. Yəni, neft sektorundan gələn gəlirlər ölkədə olan pul kütləsini artırıraq, bu isə manatın məzənnəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Son olaraq isə qeyri-neft sahəsində özünü göstərmək qeyri-rentabelli olacaq. Ancaq bu faktor növbəti dövrlərdə davamlı təkmilləşməni təhlükə altına alan bir amildir. Bilavasitə qeyd edilən tendensiyalar Azərbaycanda yoxdur, ölkədə siyasi sabitlik və iqtisadi artım hökm sürür. Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin fəaliyyətini möhkəmləndirmək saektorunda ciddi işlər aparılır, bahalı infrastruktur layihələr, qeyri-neft sektorunun inkişafına investisiya qoyuluşları edilir, yol və körpülərin inşaa kimi ciddi işlər

görülür. Dünya praktiki fəaliyyətinə nəzərən qeyd etmək olar ki, “Holland sindromunu” və onun köklərini aradan qaldırmaq mümkündür. Burada Norveçi uğurlu təcrübə saymaq olar. Zənnimizcə, mövcud regionda bir-birini nizamlayan və balanslaşdırılan siyasi institutlar və iqtisadi şəraitin mövcudluğu zəruridir.

NƏTİCƏ

Tədiyə balansı dövlətinin başqa dövlətlər ilə uyğun dövr ərzində tətbiq etdiyi xarici iqtisadi proseslər barəsində yekun informasiyaları göstərən statistik hesabatdır. Tədiyə balansı ikili yazılış sisteminə uyğun olaraq ölkənin iqtisadi ərazisini müəyyənləşdirir, rezident və qeyri-rezidentlər arasındakı fərqi göstərir və sazişlərin bağlandığı anda mövcud olan bazar qiymətlərinə əsaslanır.

Tədiyə balansı müxtəlif sektorların hesablarını birləşdirdiyindən gömrük statistikasını, pul sektorunun beynəlxalq əməliyyatları əhatə edən statistikam, xarici borclar üzrə statistik məlumatları və xarici valyuta üzrə əməliyyatların statistikasını əks etdirir. Standart tədiyə balansı iki bölmədən ibarətdir: real maddi sərvətlərin beynəlxalq hərəkətini əks etdirən cari əməliyyatlar hesabı və bu axının maliyyələşdirilməsi mənbələrini göstərən kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı.

Cari əməliyyatlar hesabı bir yandan dövlətin müəyyən zaman intervalında xarici tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsini, digər yandan isə daxili investisiya və yığımlar balansını əks etdirir. Tədiyə balansının cari əməliyyatları dörd əsas qrupa bölünür: əmtəələr, xidmətlər, gəlirlərin hərəkəti və cari əməliyyatlar üzrə əməliyyatlar. Əmtəələr qrupuna aid malların idxal və ixracı, sonrakı emal üçün nəzərdə tutulan mallar, malların təmiri, nəqliyyat təşkilatları tərəfindən limanlarda alınmış mallar və qeyri-monetar qızıl daxildir. Növbəti maddələr qrupu olan xidmətlər nəqliyyat xidmətləri, turizm və başqa servislər (rabitə, tikinti, sığorta, maliyyə və s.) əhatə edir. Gəlirlər bölməsi rezident və qeyri-rezidentlərin əməyinin ödənilməsini və investisiyalar üzrə gəlirləri əks etdirir. Cari əməliyyatlar əsasən dövlətlərarası qrantlar və özəl şəxslərin həyata keçirdiyi pul köçürmələrini əhatə edir.

İmtiyaz və servislərin idxal və ixracını maliyyələşdirən kapitalın beynəlxalq hərəkətini əks etdirən kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı quruluşuna görə iki başlıca kateqoriyaya ayrılır: kapital proseslər və qeyri-maliyyə fəalları alqı-satqısını təşkil edən kapital üzrə əməliyyatlar hesabı; xarici maliyyə fəalları və məsuliyyətləri əsasındakı mülkiyyət hüququnun dəyişməsi ilə nəticələnən prosesləri

göstərən maliyyə hesabı. Kapital və maliyyə əməliyyatları hesabına daxil olan maddələr qrupuna aşağıdakılar aiddir: kapital əməliyyatları, birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları, digər investisiyalar və ehtiyat aktivləri.

Tədiyə balansının maddələr qrupu üzrə saldo müəyyən olunarkən onun ayrı-aynı formaları fərqləndirilir: bazis balans, rəsmi hesablaşmalar balansı və likvidlik balansı.

Makroiqtisadi proqramlar mövcud iqtisadi problemlərin, qarşıya qoyulan iqtisadi məsələlərin və bu məqsədlərə nail olunma yollarını əks etdirən alətlərin məcmusundan ibarətdir. Tədiyə balansının sabitliyinin təmin olunması makroiqtisadi proqramların başlıca məqsədi kimi özünü göstərir. Bundan yaranan digər məqsədlərə aşağıdakılar daxildir: istehsal həcmində uzunmüddətli inflyasiyasız artımın təmin olunması; inflyasiyanın qarşısını almaqla onun uzunmüddətli artımla bir araya sığan səviyyəsinə nail olunması; beynəlxalq tədiyə qabiliyyətinin sabit səviyyəsinin qorunub saxlanması; əhalinin sosial halının müsbət olaraq dəyişdirilməsi.

Beynəlxalq ehtiyatlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən xalis daxili kreditin perspektiv dəyişmələri əsas balans modeli çərçivəsində qiymətləndirilir.

Tədiyə balansının modeli onun müxtəlif elementlərinin dəyərləndirilməsi məqsədi ilə əsas modelin genişləndirilmiş formasıdır.

Tədiyə balansının makroiqtisadi rolu üç istiqamətdə müəyyənləşdirilir: cari əməliyyatlar tarazlığının vəzifəsi, açıq iqtisadiyyat şəraitində xərclər multiplikatoru, tədiyə balansının hesabları arasındakı qarşılıqlı əlaqə. Milli hesablar sisteminin göstəriciləri burada baza rolunu oynayır.

Tədiyə balansının proqnozlaşdırılması müxtəlif qanunlar üzrə həyata keçirilir. İxrac həcmində proqnozlaşdırılması istehsal imkanlarından və tələbdən asılı olan malların ixrac proqnozuna əsaslanır. İdxal həcmində proqnozlaşdırılması onun real ÜDM-dən və idxal olunan mallar üzrə daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərinin nisbətindən müsbət şəkildə asılılığına görə təyin edilir. Nəqliyyat və sığorta üzrə daxilolma və ödənişlər eksport və import həcmində müəyyən faizini təşkil etdiyindən

onun göstəriciləri nəzəri proqnozlaşdırıla bilər. Kapital hərəkəti hesabının göstəriciləri də ayrı-ayrı komponentlər üzrə proqnozlaşdırılır.

Burada proqnozlar əsasən dövlət planlarının informasiyaları hesabına təyin edilir.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının və onun nizamlanma sisteminin kompleks təhlili aşağıdakı bəzi əsas nəticələrə gəlməyə və təhlil üzrə əhəmiyyətli təkliflər irəli sürməyə imkan verir:

1. İqtisadi nəzəriyyəyə dair xüsusilə klassik, neoklassik, keynsçi, monetarist məktəblərin, müasir dövrün, görkəmli iqtisadçı alimlərinin müvafiq nəzəri əsaslandırma nəticəsində ümumiləşdirmə apararaq demək olar ki, təhlil olunan nəzəriyyələr tədiyə balansının ölkə nizamlanması sisteminin ölkənin beynəlxalq iqtisadi halından asılı olaraq, ya xarici iqtisadi əlaqələrin həvəsləndirilməsinə, ya da onların məhdudlaşdırılmasına yönəldilməsini nəzərdə tuturlar.

2. Tədiyə balansının tənzimlənməsi üç zərurətdən doğur; tədiyə balansı daim qeyri-tarazlıq vəziyyətindədir; tədiyə balansının kortəbii tarazlaşdırılması mexanizmi zəif fəaliyyət göstərir; təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi şəraitində dövlət tənzimlənməsi sistemində tədiyə balansının əhəmiyyəti xeyli artmışdır.

3. Tədiyə balansının müsbət və ya mənfi saldoya sahib olması onun tənzimlənməsini istəyir. Bu tənzimlənmələri avtomatik nizamlanma vasitələri və məqsədli tənzimlənmə tədbirləri olmaq üzrə iki qrupa ayırmaq olar. Avtomatik tənzimlənmə mexanizmləri tədiyə balansının müsbət və ya mənfi saldoya sahib olduğu zaman iqtisadi qanunların təsiri nəticəsində öz-özlüyündə fəaliyyətə başlayır. Məqsədli tənzimlənmə tədbirləri isə dövlətin bilavasitə məqsədyönlü müdaxiləsi hesabına təşkil edilən tədbirlər sistemini təşkil edir.

4. Tədiyə balansının tənzimlənməsinin metodoloji prinsipləri dövlətdə sosial-iqtisadi tərəqqinin konkret şəraitdə vəziyyətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir, tədiyə balansı makroiqtisadi tənzimlənmə proqramlarının başlıca məqsədi kimi çıxış etdiyinə görə təşkil olunacaq bütün tədbirlər bir-biri ilə əlaqələndirilir.

5. Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansı hazırlandığı dövrdən analizi göstərir ki, xarici alış-veriş ölkəmizdə iqtisadi əlaqələrin ən geniş və tərəqqi etmiş forması olaraq fəaliyyət göstərir. Hazırda Azərbaycanda xarici ticarətin təşkili və inkişafı sahəsində bəzi problemlər və mənfi meyillər mövcuddur: ixracın strukturunda xammal və yanmfabrikatlann, idxalda isə ərzaq və qeyri-ərzaq istehlak mallarının üstünlük təşkil etməsi, eksport üçün beynəlxalq standartlara uyğun son məhsulun istehsal edilməməsi və s.

6. Milli iqtisadiyyatın əsas problemi olaraq ixracın səmərəsiz strukturu önə çəkilməlidir. İmtiyaz quruluşunda neft və neft məhsulları əsas rol oynayır. Ümumilikdə isə imtiyaz quruluşunda xammal-yanacaq mallarının xüsusi çəkisi yüksəkdir. İxracın belə formalaşmış strukturunun ölkə iqtisadiyyatı üçün təhlükəli mahiyyətinin isbatına geniş izahat tələb olunmur. Azərbaycanda ixracatının səmərəliliyinin artırılması məqsədilə gerçək fəaliyyət sahələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: ənənəvi və yeni ixrac bazarları uğrunda fəal mübarizə üsulları, o cümlədən bazarlarda formalaşmış inhisar və TMK-larla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq; neft maşınqayırması, kimya sənayesi, yüngül sənaye, aqrar sənaye, elmtutumlu məhsulların ixrac imkanlarının üstün tutulması; güclü ixracat infrastrukturunun yaradılması və s.

7. Azərbaycanda xarici alış-verişin dövlət nizamlanması sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərində bir sıra işlərin görülməsi zərurəti qabarıq formada özünü biruzə verir. Bu cəhətdən xarici alış-verişin və investisiyaların dövlət sığortalanması sisteminin yaradılmasını, ixracın kreditləşməsi sisteminin yaradılmasını, xarici bazarların öyrənilməsi üzrə araşdırmaların aparılması üçün dövlət dəstəyi ilə xüsusi qurumun yaradılması kimi məsələlərin həlli zəruridir.

8. Xidmətlər balansının təhlili göstərmişdir ki, ölkəmizin xidmətlər sahəsində geniş ixrac potensialının olmasına baxmayaraq bu potensialın reallaşdırılması imkanları hələ ki məhduddur. Bu ən çox Azərbaycanda milli xidmətlər bazarının yenidən formalaşması və bu sektorda zəngin təcrübənin olmaması ilə əlaqədardır. Bu özünü xüsusilə maliyyə xidmətləri sahəsində göstərir. Bunun isə əsas səbəbi tərəqqi

etmiş dövlətlərə nəzərən bank sisteminin və sığorta institutlarının nisbətən zəif olmasıdır. Həmçinin göstərməlidir ki, ölkəmizdə bir sıra xidmət sahələri ümumilikdə yenidir. Bu sahəyə aid olan marketing, audit, hüquq xidmətləri kimi işgüzar xidmətlərin, xidmətlərlə ticarətdə xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır.

9. Azərbaycan Respublikasının ÜTT iştirakçısı olması xarici ticarət strategiyasının mühüm cərəyanlarından biri olaraq təsdiqlənməlidir ki, nəticədə növbəti illərdə tədiyə balansının formalaşmasına təsir göstərəcəkdir. ÜTT-nin müvafiq qaydalarına əsasən, danışıqlar prosesində Azərbaycan Respublikasının maraqları təmin olunmalıdır (texniki yardım, mütəxəssislərin təlim kursları, gömrük tarifləri, ABŞ-ın Ticarət Qanununun 4/402-cı bəndinin səmərəli üzvolmaya mənfi təsirini nəzərə alaraq, “Ən əlverişli rejimin” Ölkəmizə münasibətdə tətbiq edilməsinin vacibliyi).

10. Kapitalın və maliyyənin fəaliyyəti hesabı üzrə təhlil göstərmişdir ki, bu hesab mənfi saldo ilə xarakterizə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının kapital və maliyyənin fəaliyyəti balansına mənfi olsa da, cari əməliyyatlar hesabı bu dövrdə saldo müsbət ilə qeydə alınmış ki, bu da tədiyə balansının təhlil dövrü üzrə profisitle olmasını şərtləndirmişdir.

11. Qlobal maliyyə üsyanı digər ölkələrə nisbətən Azərbaycan iqtisadiyyatına az təsir etsə də, hər halda onun əsas mənfi nəticələri kimi ölkə iqtisadiyyatına yönəlmiş xarici investisiyaların vacib çəkisinin aşağı düşməsi, dövlətin iqtisadi inkişaf sürətinin aşağı düşməsi olmuşdur. Belə bir vəziyyət dövlətin tənzimlənmə siyasətində, o cümlədən, maliyyə institutlarının inkişaf strategiyasında dövrün tələblərinə uyğun korreksiya və dəqiqləşdirmələri zəruri etmişdir.

12. Yerinə yetirilən qlobal əhəmiyyətli infrastruktur projətləri Azərbaycan Respublikasının Avrasiya ərazisində mərkəzi nəqliyyat dəhlizinə dönməsi üçün geniş şəraitlər yaratmışdır. Həmçinin, ölkənin siyasi müstəqilliyi iqtisadi müstəqilliklə möhkəmləndirilmişdir. Tam müstəqil və balanslaşdırılmış iqtisadi siyasət yeritməklə ölkənin milli təhlükəsizliyini və onun mühüm tərkib hissələri olan iqtisadi

təhlükəsizliyini, enerji təhlükəsizliyini və ərzaq təhlükəsizliyini qısa zaman kəsiyində təmin edə bilmişdir.

13. Respublikada qurulmuş müasir imkanlar daxili mənbələrin fəaliyyət göstərməsi, iqtisadiyyatın quruluşunun yenidən bərpası, məlumat texnologiyalarının sürətli tərəqqi etməsi və bütün sektorlarda modernləşmə xəttinin tətbiq edilməsinə xidmət edir və bu sektorda ciddi yüksəlişlər mövcuddur.

14. Respublika qısa tarixi mərhələdə kapital import edən ölkədən eksport edən ölkəyə, təbii qaz import edən ölkədən eksport edən respublikaya çevrilmişdir ki, bu da tədiyə balansını göstəricilərinə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə göstərmişdir.

15. Valyuta gəlirlərinin artırılması, inflyasiya risklərinin aşağı salınması, monetar və gəlir cədvəli-vergi siyasətinin koordinasiyasının möhkəmləndirilməsi, dövlət xərclərinin artımının nəzarətdə saxlanması, habelə hazırda iqtisadiyyatımızın inkişafının strateji istiqaməti olan qeyri-neft sahəsinin inkişafına mənfi reaksiyaların azaldılması gələcək illərdə də iqtisadi siyasətin əsas funksiyası olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Seyidoğlu H. Uluslararası iqtisat. Teori Politika və uygulanma. İstanbul, 2015
- 2.Stiqlitz C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı, 2014
- 3.Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2012
- 4.BVF-nun tədiyə balansı üzrə metodikası, 350 s.Bakı, 2015
- 5.Həsənov R.T., Həsənlı Y.H. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi, Bakı, 2013
- 6.Nəzərov V.Ə. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət siyasətinin əsas inkişaf istiqamətləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun məqalələr toplusu I Buraxılış. Bakı: Elm 2011, s 463-471
- 7.Nəzərov V.Ə. Tədiyə balansının tənzimlənməsi metodları, “Audit” jurnalı, N 4. Bakı 2015, s 18-26
- 8.Nəzərov V.Ə. Tədiyə balansı və onun tənzimlənməsi məsələsi. Azərbaycan Elmi və Mədəniyyəti: elmi-praktik konfransın tezisləri, Bakı, 2015.
- 9.Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı. 2011
- 10.Şəkərəliyev A.Ş. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 2012
- 11.Vəliyev D.Ə., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2013
- 13.Əliyev F.B. İnvestisiya layihələrinin təhlili və dəyərləndirilməsi. Bakı, 2013.65s.;
- 14.Əlibəyov İ.V. Dünya iqtisadiyyatının təcrübəsi və Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı.
- 15.“Azərbaycan XXI əsrin astanasında” respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı 2017, s.90;
- 16.Həsənlı Y.H. Qarşılıqlı borc probleminin iqtisadi-riyazi təhlili və həlli yolları (“kredit təkani” və “imtina təkani” üsulları). Bakı: Elm, 20012, 88 s.;

- 17.Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı: Elm, 2011, 348 s.;
- 18.Həsənov R.T., Həsənlı Y.H. İqtisadi tədqıqatlarda rıyazi üsulların tətbiqi. Bakı: 2002, səh. 312;
- 19.Həsənov R.T. İqtisadi inkişaf və makroiqtisadiyyat. Bakı, 2013,74 s.;
- 20.“Hüquqi şəxslərin mənəfəət və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2 may 1995-ci il;
- 21.İmanov Q.C., Həsənlı Y.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı: Elm, 2011,247 s.;
- 22.Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H.. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənziqlənməsi, Bakı, 2008,399 s.;
- 23.Mikayılzadə R.M., Cəfərova Q.S. “Tədiyə balansı və makroiqtisadi proseslərin tənziqlənməsi problemləri”, Azərbaycan XXI əsrin əstanasında elmi- praktik konfransın materialları. Bakı, 2014, s.532-537;
- 24.Rüstəmov V.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur yenidənqurulmasında xarici kapitalın rolu. “Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri”. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, II buraxılış, Bakı: Elm, 2011, s. 17-32;
- 25.Menkyu Q. Ekonomiksin əsasları. Bakı, 2007
- 26.Nəzərov V.Ə. “Tədiyə balansı və onun tənziqlənməsi məsələsi”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 70 illiyinə həsr edilmiş elmi- praktiki konfransın tezisləri, Bakı 2001, s. 443-444;
- 27.Nəzərov V.Ə. Tədiyə balansının makroiqtisadi siyasətin formalaşmasında yeri və rolu // İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı: ADİU, 2011, s.152-156;
- 28.Nəzərov V.Ə. ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi problemləri//Azərbaycan MEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Müstəqil Azərbaycan Respublikası iicünücü minilliyin birinci yüzilliyində” mövzusunda elmi- praktiki konfransın tezisləri, Bakı-2001, s. 427-429

29.Nəzərov V.Ə. Bazar dövründə xarici ticarətin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri, “Sahibkarlığın inkişafının əsas prioritetləri və qiymətləndirmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin aktual məsələləri” mövzusunda II Beynəlxalq konqress materialları, Bakı 2013, s. 155-156;

30.Nəzərov V.Ə. Beynəlxalq ticarət və ixrac potensialının artırılması məsələləri. “Aspirantların və gənc tədqiqatçıların IX Respublika konfransının materialları-II” tezisləri, Bakı 2013, s. 79;

31.Nəzərov V.Ə. Beynəlxalq ticarət əlaqələrində Azərbaycanın yeri və mövqeyi// “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının anadan olmasının 80 illiyinə həsr edilmiş” elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı 2016, səh 334;

32.Nəzərov V.Ə. Tədiyə balansı və onun tənzimlənməsi məsələsi. Azərbaycan Elmi və Mədəniyyəti: elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı-2016, s.161-162

33.Nəzərov V.Ə. İxrac potensialının genişləndirilməsi və idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələləri // İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı: ADİU, 2004, Ns2, s. 179-181;

34.Nəzərov V.Ə. Tədiyə balansının tənzimlənməsi metodları, “Audit” jurnalı, Bakı 2006, s 18-26;

35.Nəzərov V.Ə. Xarici ticarət strategiyasının nəzəri-konseptual əsasları və Tədiyə balansının tənzimlənməsinin zəruriliyi məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun məqalələr toplusu, I Buraxılış m. Bakı: Elm 2012, s 424-433;

36.Nəzərov V.Ə. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət siyasətinin əsas inkişaf istiqamətləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun məqalələr toplusu I Buraxılış. Bakı: Elm 2017, s 463-471;

37.Nəzərov V.Ə. Azərbaycan Respublikasında tədiyə balansının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları, Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, Bakı, Odlar Yurdu 2016, s. 18-23;

- 38.“Valyuta tənziplənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (21.10.1994-cü il, 17.11.2001-ci il tarixli əlavələr və dəyişikliklər ilə);
- 39.Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2011,382 s.;
- 40.Vəliyev D.Ə., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2012, 330 s.;
- 41.Şəkərəliyev A.Ş. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 2013,256 s.;
- 42.Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı. 2011, 542 s.;
- 43.Ştiqlitz C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı, 2014;
- 44.Əkonomist jurnalı (elavə) Ankara, 18 avqust 2012;
- 45.Halil Seyidoğlu. Uluslararası iqtisat. Teori Politika və tətbiqat. İstanbul, 2016, 720 s.;
- 46.Halil Seyidoğlu. Uluslararası fəmans. İstanbul, 2017, 470 s.;